

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

1966

ՌԵԺԵ
ԻԳՏԱՐԻ
ՓԵՐՐՈՒՄ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Բ

1966

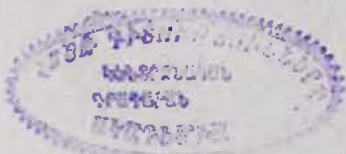

6454-111

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

	էջ
ԱՄՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ կոնդակը Ֆիլադելֆիայի հայոց Ս. Ներսիսյան եկեղեցու օծման առթիվ	3
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ—Ապրիլած հավատը	5
Վարդանանց տներ և Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձը Մայր Աթոռում	8
Հայրապետական բարձր զեմհատություններ	11
Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ւ Ո Ւ Մ	14
Գեղորդի վրդ. ՍԵՐԱՅԴԱՐՅԱՆ—Սուրբ Սարգսի տներ Թբիլիսիի հայոց Սուրբ Գևորգ եկեղեցում	16
Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ—Կոմիտասին հետ	18
Գ. ՀԱԿՈԹՅԱՆ—Գրիգոր Տղա	25
Ս. ՔՈՒՆՉՅԱՆ—Տրանսիլվանիայի հայերի պայքարը ազգային ինքնուրույնության պահպանման համար	29
Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ—Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանի կողմից Թուրքիայի արդարադատության և դավանանքների միեկնությունը ներկայացված հայկական եկեղեցիների և վանքերի ցուցակներն ու բաժնիքները	38
Ն. Մ. ՊԱՊՈՒՆՅԱՆ—Քաղաքաշինարարությունը միջնադարյան Սյունիքում	45
Բ. ՏԱՎՈՒՇԵՑԻ—Նաճատակ հայ մտավորականների ծածկանուններ	52
ԳՈՀԱՐ ԱՋՆԱՎՈՐԹՅԱՆ—Սփյուռքը հայրենիքին	58
ԼՈՒՐԵՐ ՄԱՅՐ ՀԱՅՐԱՆՔԻՑ	60

Խմբագրության հասցեն՝

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ, ԷՋՄԻԱՇԻՆ

«ԷՋՄԻԱՇԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».

Rédaction de la revue „Etchmiadzine“, Etchmiadzine, Arménie, URSS.

Մայր Աթոս Ս. Էջմիածնի տպարան, 1966 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ
ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԿՈՆԴԱԿԸ
ՖԻԼԱԴԵԼՖԻԱՅԻ ՀԱՅՈՑ Ս. ԵՐՐՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕԾՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

Վ Ա Ջ Գ Է Ն Ծ Ա Ռ Ա Յ Յ Ի Ս ՈՒ Ս Ի Զ Ր Ի Ս Տ Ո Ս Ի,
ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ ԿԱՄՕՔՆ ԱՋԳԻՍ
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ,
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԶ ՀԱՄԱՋԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՑ
ԱՅՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑՈՑ
ՍՐԲՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷՋՄԻԱԾՆԻ

ԲԱՐԵՆՆԱՄ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՀԱՅՈՑ ՀԻՒՄԻՍԱՅԻՆ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԹԵՄԻ, ԳԵՐԱԾՆՈՐՀ Տ. ՍԻՈՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ
ՄԱՆՈՒԿԵԱՆԻ, ՀՈԳԵՒՈՐ ՍՊԱՍԱԽՈՐԱՅ, ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԾԻՆՈՒԹԵԱՆ ՅԱՆՋՆԱԽՄԲԻՆ ՖԻԼԱԴԵԼՖԻՈՑ
ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԻՆ ԵԿԵՂԵՑՈՑ ԵՒ ՀԱՄԱՅՆ
ՀԱՒԱՏԱՑԵԱԼ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ, ՀԱՐԱՋԱՏ ՈՐԴԻՈՑ ՄԱՅՐ
ԱԹՈՌՈՑ ՍՐԲՈՑ ԷՋՄԻԱԾՆԻ, ՔՐԻՍՏՈՍԱԽԱՆԴ ՈՂՋՈՐՅՆ
ՀԱՅՐԱԿԱՆ ԵՒ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ

«Ձի Աստուած ընդ մեզ է»:

Ահա այս հաւատքով ապրեցան մեր լուսաբնակ մախմիք դարեր շարու-
նակ: Այս հաւատքով կ'ապրին այսօր ու պիտի ապրին միշտ մեր Եկեղեցին
և մեր ազգը համայն: Մեզի համար անհուն ուրախութիւն է տեսնել, թէ Դուք
բոլորդ, սիրելիներ Մեր, այս նոյն հաւատքով կը բարձրացնէք այսօր Ձեր
աղօթքի տունը, որում Ս. Սեդակէն պիտի բաշխուի Ձեզի ամենուդ և Ձեր զա-
ւակներուն և անոնց զաւակներուն՝ Աստուծոյ խօսքը՝ աղբիւրը լոյսին, կեան-
քին և յաւերժութեան:

Փա՛ռք և գոհութի՛ւն Տիրոջ Ամենակալին՝ Ձեր այս հոգևոր յաղթանակին
համար: Մենք, իբրև Հայոց Հայրապետ, կ'օրհնենք և կը շնորհատրենք զՁեզ
բոլորդ, Ձեր կատարած անձնուրաց աշխատանքին համար, որով յաջողու-
թեամբ պակսուեցաւ Ձեր Աստուածահաճոյ և ազգանուէր ձեռնարկը:

Թող միշտ հաստատ և շէն մնայ Ձեր նորակառոյց եկեղեցին:

Թող Աստուած մնայ միշտ պահպան և օգնական Ձեր եկեղեցիին և ժողովուրդին, որպէսզի անոնք անարատ ու պայծառ պահպանեն իրենց քրիստոնէական և հայկական հոգին:

Եւ Դուք, հարազատ զաւակներ Մեր, ոյր կը բնակիք «Եղբայրսիրութեան ուխտ»-ի քաղաքին մէջ, իրաւ եղբայրական սիրով միաբանած, խաղաղ ու համերաշխ ապրեցէք, զօրացէք ու աճեցէք, Ձեր Ա. Եկեղեցիին ապահով հովանիին ներքեւ: Ձի Հայոց ազգի քրիստոնէական հաւատքը և հայկական հոգին, և անոնցմէ ճառագայթող լոյսը, քաղաքակիրթ աշխարհի հրաշալիքներէն մին կը հանդիսանան:

Պահեցէ՛ք, պաշտպանեցէ՛ք և պաշտեցէ՛ք այդ լոյսը, որպէսզի ապրիք յաւիտ և չմեռնիք:

Ամենայն հայոց սուրբ հաւատքի վեմ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնէն Ձեզի ամենուր հայրական ողջո՛յն և հայրապետական օրհնութի՛ւն:

Ողջո՛յն և օրհնութի՛ւն նաև Ձեր մեծ երկրին՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն և անոր քրիստոսասէր սքանչելի ժողովուրդին:

Արդ, հարազատներ Մեր, «Հսկեցէք, հաստատուն կացէք ի հաւատս, ժրացարուք, զօրացարուք: Ամենայն ինչ Ձեր սիրով եղիցի» (Ա. Կորնթ. ԺԶ 13—14):

Գևորգ Դե Ռ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Տուաւ կոնդակս ի 14-ն մարտի
1966 Փրկչական ամի,
և ի տումարիս Հայոց ՌՆԺԵ,
ի մայրավանս Արթուր Էջմիածնի:

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

Ա Պ Ր Վ Ա Ծ Հ Ա Վ Ա Տ Ը

(Ղևոնդյանց և Վարդանանց տոների առթիվ)

Մեր լուսաբնակ հայրապետները, փետրվար ամսում, մեր եկեղեցական օրացույցի մեջ, գեղեցիկ մտածումն են ունեցել, մասնավոր կարևորությամբ համախմբելու Հայ Եկեղեցուն միայն հատուկ սզգային-եկեղեցական տոների շարքը, տոներ, որոնք սերտորեն կապված են հայ հավատի, հայ ժողովրդի ու հայրենիքի պատմության հետ:

Ամեն տարի, մեծ պահքից անմիջապես առաջ տոնախմբվող փետրվարյան այդ հանդիսությունները իրենց սզգային-եկեղեցական խորհրդով ու նշանակությամբ, հոգևոր արթնության, բարեպաշտության, եկեղեցական ուխտապահության և իրավ հայրենասիրության ուսանելի հանգրվաններ են մեր Եկեղեցու և ժողովրդի համար:

Տոների այս շարքը բացվում է հայրենի հողի վրա երկրորդ դարի կեսերին, Ա. Գրիգոր Լուսավորչից առաջ, նոր կրոնի համար նահատակված Սուքիասյան վկաների և Ոսկյան քահանաների մարտիրոսությամբ, «որք հաւատով յաղթեցին, զխաւար կուպաշտութեան վանեալ հերքեցին և զմահս իւրեանց կանգնեցին յերկրի աշտարակ հօր»,— ինչպես գրում է սրբազան շարականագիրը, ոգելով նրանց հիշատակը:

Մեր եկեղեցական օրացույցում նշված մյուս տոները վերաբերում են Ե դարի պատմական մեծ դեմքերին և իրադարձություններին:

Ե դարը հոգևոր, եկեղեցական, մշակութային և հայրենասիրության տեսակետից մեր պատմության բացառիկ և հերոսական

ժամանակաշրջաններից մեկն է հանդիսանում, որն իր անջնջելի կնիքն է դրել մեր հետագա ողջ պատմության վրա:

Իարաշրջանի սկզբներին Հայաստանում ստեղծվել էր հոգևոր-մշակութային աննախընթաց մի շարժում, պայքարելու հանուն Հայ Եկեղեցու և հայ մշակույթի ինքնուրույնության: Այդ ճակատագրական, ծանր պայքարը առաջ էր տարվում մեծ եռանդով, կրքոտությամբ, բայց խաղաղ ճանապարհով, դպրությամբ, քարոզչությամբ, մշակույթով:

Այդ շարժման ու պայքարի ղեկավարը, կազմակերպիչը և ոգին Ս. Սահակ հայրապետն էր, հայրենասեր և լուսամիտ «պարթևական տեսանող»-ը, որի ջերմ շունչի տակ հասակ առան, կազմակերպվեցին իրենց սպագա առաքելության և գործի համար թարգմանիչների սերունդը և Վարդանանց հերոսները:

Երկրորդ տոնը ուրեմն նվիրված է մեծ հայրապետի հիշատակին, որպես Ե դարի սզգային-եկեղեցական իրադարձությունների կենտրոնական դեմքի, թեև հունիս ամսին մեր Եկեղեցին նշում է «Սրբոց թարգմանչացն մերոց Սահակայ և Մեսրոպայ» տոնը, միասին:

Երրորդ տոնը նվիրված է Ատոմ Գևուհի, Մանանդիկ Ռշտունի իշխաններին և նրանց զնդերին, շուրջ 500 հոգու նահատակության հիշատակին: Օրացույցում և մեր եկեղեցական մատենագրության մեջ հայրենիքի և հավատի այս անձնուրաց նահատակները ծանոթ են «Ատովմեան զօրավարք» անվան

տակ: Ատովմյանց մահատակությունը տեղի է ունեցել Ե դարում, Հագլերտի հրամանով, Վարդանանց պատերազմից երկու տարի առաջ, 449 թվականին, Անձնացյաց և Ռշտունյաց զավառներում: Ատով գորավարի հետ մահատակվել են, ըստ մեր վկայաբանության, որդին՝ Վարս Գնունի, Վարս Ոստանիկ, Ներսես Երվանդունի, Վարձավոր Արծրունի և ուրիշ իշխաններ: Իսկ Մանահիրի հետ մահատակվել են մի շարք կվաներ, որոնցից ոչ ոք անվամբ չի հիշվում վկայաբանության մեջ:

Փետրվար ամսում նշվող մեր ազգային եկեղեցական տոների մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում Ե դարի հիսունական թվականներին մահատակ հայ հոգևորականների հիշատակին նվիրված հանդիսությունը, որոնք ծանոթ են «Սուրբ Դևոնդեանք քահանայք» անվամբ:

Ղևոնդյանց քահանաների մահատակությունը սերտորեն կապված է 451 թվականի Վարդանանց հերոսամարտի պատմության հետ:

Ղևոնդյանք մահատակվեցին 454 թվականին, հուլիսի 31-ին, Ապար աշխարհի Ռևան գյուղի մոտ, Վարդանանց պատերազմից երեք տարի հետո:

Ս. Ղևոնդյանք, մահատակ քահանաների այդ լուսե փառանքը, Հայ Եկեղեցու պարծանք սրբերն են, «սխտեանք Եկեղեցու», որոնց մահատակությամբ «պայծառապես զարդարեցան եկեղեցիք Հայաստանայց»:

«Ղևոնդյանց վրա կանձնավորվի հայրենիքի և հավատքի նվիրումին գաղափարը: Վարդանանց ընկեր և քաջալերող, ժողովուրդին կյանքին մեջ բարձր պահեցին կրոնքի սրբությունը, և ամենեն ականավոր գործիչները եղան անոնք Հայ Եկեղեցիով հայ ազգությունը սպրեցնելու և պահպանելու սկզբունքին» (Սուրբ և տոնք, էջ 215):

Նահատակված հոգևորականների մեջ էին Հովսեփ կաթողիկոս Հողոցմեցին (Վալոց ձոր), Ռշտունյաց Սահակ եպիսկոպոսը, Վանանդեցի Ղևոնդ երեցը, Աղբակեցի Մուշե երեցը, Բագրևանդացի Արշեն երեցը, Արարատեցի Սամվել երեցը (Արած գյուղից), Քաջաշ սարկավազը (Ռշտունիքից), Աբրահամ սարկավազ Արարատեցին (Արած գյուղից) և պարսիկ դեմպետը (Նյուշապուր քաղաքից): Հայրենասեր մահատակ հոգևորականները պատմության անցան որպես **Ղևոնդյանք**, Վանանդեցի Ղևոնդ երեցի անունով, որը բոցավառ և հոգեկից եկեղեցական էր, թե՛ խոսքով և թե՛ գործով, «Ասարայրի արծիւ, այրն հաւատարիմ և ճշմարտապաշտ, լուսատրիչն ամենեցուն

Ղևոնդի՛, սուրբ վարդապետն, ծառայեալ լոյս գիտութեան յոգիս արանց կատարելոց»:

Ս. Ղևոնդյանց լուսապաշտ անունն ու սուրբ հիշատակը, որպես հայ հավատի քաջարի մահատակների և հայրենասեր հոգևորականների, նվիրական և թանկ են եղել մեր Եկեղեցու պատմության ողջ ընթացքում:

Ղևոնդյանց անձնությամբ մահատակությունը, մահվան դեմ քրիստոնեական խիզախումը խորունկ ներշնչման և խիզախության անսպառ աղբյուր են հանդիսացել մեր հոգևորական ապագա սերունդների համար. նրանց անձնագոհությունը նոր թափ, նոր լիցք է տվել հայ հոգևորականությանը՝ ծառայելու և ի պահանջել հարկին մահատակվելու հանուն այն սրբությունների և վեհ գաղափարների, որոնց համար մեռան Ղևոնդյանք, որպեսզի ապրեն Հայ Եկեղեցին և հայ ժողովուրդը:

Հիշատակելի և փառավոր ուղի է անցել հայ հոգևորականությունը Ե դարից մինչև մեր օրերը:

Ս. Ղևոնդյանց արժանավոր հաջորդները, մեր սուրբ հայրապետներն ու եռամեծ վարդապետները պայծառ ու խորունկ գիտակցությունն են ունեցել քրիստոնեական պատվիրանների և ազգային սրբությանց, որոնց հաղթանակի համար մի վայրկյան իսկ չեն վարանել զոհելու իրենց կյանքը: «Ոչ ի կապանաց զանգիտեն և ոչ ի գազանաց երկնչին..., զմահ քան զկեանս ընտրեն»: Այն ոգին դարերի հետ, որպես սրբազան ժառանգություն, կրակե կտակն է եղել հայ հոգևորականության:

Փետրվար ամսվա մեջ, վերջին համագային տոնը **Վարդանանց** պատերազմի հիշատակին և խորհրդին նվիրված եկեղեցական և ազգային հանդիսությունն է:

Օրացույցում այս ազգային տոնը նշվել է այսպես. «Սրբոց Վարդանանց գորավառացն մերոց հազար երեսուն և վեց վայրիցն, որք կատարեցան ի մեծի պատերազմի»:

Պատերազմը տեղի է ունեցել 451 թվականի գարնանը, մայիսի 28-ին, Ծավարշան գյուղում, Տղմուտ գետի ափին, Ավարայրի դաշտում, ուր հերոսի մահով ընկան 1036 քաջարի մարտիկներ, մասն «նախարարք և գորավարք»:

Ոսկեգրիչ Եղիշե պատմիչը իր հայրենաշունչ դյուցազներգության՝ պատմություն «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» աշխատության մեջ, որն ընդգրկում է 35 տարիների մի ժամանակաշրջան (428—

464), տվել է անունները Ավարայրի ճակատամարտում Եկեղեցու և հայրենիքի սեղանի վրա պատարագված 9 զորավարների. քաջն Վարդան, Մամիկոնյանց տոհմից, հայոց սպարապետ և «զօրագլուխ առաքինեաց»՝ 133 քաջերով. կորովին Խորեն Խոռխոռունի՝ 19 ընկերներով. Պալունյաց քաջն Արտակ՝ 57 ընկերներով. զարմանալին Տաճատ, Գնթունյաց տոհմից՝ 19 մարտիկներով. Դիմաքայան տոհմից՝ իմաստունն Հմայակ՝ 22 ընկերներով. հրաշակերտն Ներսես Քաջբերունի՝ 7 ընկերներով. մանուկն Վահան Գնունի՝ 3 ընկերներով. Ընծայեցի արդարն Արսեն՝ 7 ընկերներով և Սրվանձտյանց տոհմից առաջադեմն Գարեգին՝ իր երկու եղբայրներով և 18 ընկերներով. և այլ քաջեր, մնացած ամբողջ խումբը, «զինուորք Հայոց Աստուծոյն», «որք գրեցին զանուանս իրեանց ի դարութեան կենաց և հեղին զարինս իրեանց ի նորոգումն Եկեղեցւոյ»:

1500 տարիներ մեզ բաժանում են Ղևոնդյանց և Վարդանանց ծանր, հերոսական օրերից:

Վարդանանց պատերազմը մի պայքար էր հանուն լույսի, հավատի, հայրենիքի և ազատության:

Հազկերտի կրոնական մոլեռանդության և բռնակալության դեմ ծառացավ հայ ժողովուրդը իր կրոնա-բարոյական բարձր գաղափարներով, ազգային, հայրենասիրական ոգով:

«Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել...»:

Հայությունը Ավարայր իջավ հավերժորեն ապրելու, «մահումբ զմահ կոխել»-ու համար:

«Քաջութեամբ միայն մեռցուք, զանուն և զոգիս եւթ ծառանգեսցուք, բայց միայն յարութիւնս քաջութեան վատութիւն մի՛ խառնեսցուք»: Ռազմի դաշտում եկեղեցական ուխտապահությունն ու հայրենասիրությունը իրար էր բերել բոլորին, դարձրել մի սիրտ և մի հոգի: Բոլորն էլ հավասարապես լցված էին արիական ոգով և պատրաստ «ի մեռանել և ի սպանանել, զի բարձրացի կողմն ճշմարտութեան և մի՛ քակտեսցի ուխտն հաւատոց մերոց»:

Քրիստոնեությունը եղավ հայ ժողովրդի իդեալը, նրա ազգային նկարագիրը, մտածման ձևը, ապրելու կերպը:

Սխալվեցին Հազկերտները բոլոր դարերի, որոնք կարծում էին, թե «իբրև զհանդերձ ունել մեզ զքրիստոնեութիւն»:

Ավարայրից հետո հայոց պատմության հետագա դարերը, իբր ներշնչարան, թելադրանք և տեսիլք ունեցան քրիստոնեական այդ կենարար ոգին և շունչը: Սեր ժողովրդի և Եկեղեցու կյանքի ուղին լուսավորվեց Ղևոնդի և Վարդանի հավատով և օրհնակով: Քրիստոնյա մնալու և հայ ապրելու համար, մեր ժողովուրդը տվեց իր ամենաթանկագին գանձը՝ «գոյի չափ զկեանս իր»:

«որքա՞ն ճշմարտություն կա այն հաստատման մեջ, ըստ որի քրիստոնյա Արևմուտքը աստվածաբանական դպրոցներ ստեղծեց, դավանաբանական վեճեր բորբոքեց, մինչև հայ ժողովուրդը ապրեց քրիստոնեությունը և իր կյանքով ապրեցրեց Ավետարանի ճշմարտությունները. «զի գիրն սպանանէ, այլ ոգին կեցուցանէ»:

Աստեղ է մեծությունը, վեհությունը Ղևոնդյանց մահատակության և Վարդանանց հերոսամարտի: Դ դարի սկզբներին, հազիվ ազգորեն, պետականորեն իր հոգին բացած քրիստոնեության լույսին, հայ ժողովուրդը հարյուր տարի հետո, Ե դարում, գիտակցորեն և մասամբ էլ տարերայնորեն դիսադրեց և պաշտպան կանգնեց իր խղճի ազատության, ազգային ավանդություններին, ոգիին, բարոյական, իմացական ըմբռնումներին և սկզբունքներին:

Արայրը, քրիստոնեական լույսին բացված, Սահակ-Սեպրոպյան հրաշքի մեջ պայծառացած, հայ հոգու, հայ մտքի գաղափարական բարձունքն է, Հայ Եկեղեցու հերոսացումը և քրիստոնյա հայ ժողովրդի հավաքական սրբացումը:

սօր էլ Ղևոնդյանք և Վարդանանք մեզ համար հանդիսանում են հավատի, հայրենասիրության, տեսիլքի և խոյանքի ներշնչարաններ, լույսի սերմնացաններ, ապրված համոզմունքների գերազանց տիպարներ:

Կարենք Ղևոնդյանց և Վարդանանց ոգով ու տեսիլքով, և ապրեցնենք նրանց հավատն ու հայրենասիրությունը մեր կյանքի մեջ, մեր գործերի մեջ:

Այս է մեր սրբերի, մահատակների եկեղեցական ուխտապահության և հայրենասիրության պատգամն ու թելադրանքը:

Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Ն Յ Տ Ո Ն Ը ԵՎ ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ԱՆՎԱՆԱԿՈՉՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԵԴԱՐՁԸ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՒՄ

Փետրվարի 17-ին, հինգշաբթի, Մայր Աթոռում հանդիսավորությամբ տոնվեց «Սրբոց Վարդանանց զօրավարացն մերոց հազար երեսուն և վեց վկայիցն» տոնը և Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձը:

Զորեքշաբթի, ամսի 16-ին, Կրեկոյան ժամը 5-ին, Մայր Տաճարում կատարվեց Վարդանանց տոնի նախատոնակը: «Նորահրաշ պսակաւոր» շարականի երգեցողությունը մի անգամ ևս բոլորի հիշողության մեջ պայծառացրեց անունները Եկեղեցու և հայրենիքի անվեհեր մարտիկների՝ Ղևոնդյանց քահանաների և Վարդանանց հայրենասերների:

Հինգշաբթի, առավոտյան ժամը 11.30-ին, սկսվում է օրվա հանդիսավոր սուրբ պատարագը: Պատարագում է Հոգևոր Ճեմարանի վերտեսնուհ Հոգեշնորհ Տ. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Պողոսյանը:

Ժամը 12.30-ին Մայր Տաճար է առաջնորդվում Վեհափառ Հայրապետը:

Սուրբ պատարագին ներկա է Մայր Աթոռի միաբանությունը, Հոգևոր Ճեմարանի դասախոսական կազմը, մայրավանքի պաշտոնավորները և հավատացյալների հոծ բազմությունը:

«Հայր մեր»-ից առաջ կատարվում է հոգեհանգիստ Վասն համօրէն ննջեցելոց»,

որոնք ընկել են ռազմի դաշտում, «վասն Յիսուսի և հայրենեաց»:

Հավարտ սուրբ պատարագի, Իջման Ս. Սեդանի առաջ, կատարվում է հայրապետական մաղթանք: Արարողությունից առաջ բարոգում է պատարագի վարդապետը «Որք զանձինս իւրեանց քեզ, Հայր, ընծայեցին և Որդւոյ քում եղեն խաչակիցք» Մարտիրոսաց շարականի բնաբանով: Քարոզիչ հայր սուրբը գեղեցկորեն նկարագրում է հավատի և հայրենիքի նահատակների ուսանելի և օրինակելի կյանքը և նրանց անձնագոհ պայքարը Եկեղեցու զորացման, հայրենասիրության ամրապնդման համար, շնչտեղով, որ Ավարայրը չի վերջացել և այսօր էլ Ամենայն Հայոց Հայրապետը, Ղևոնդյանց ոգով և հավատով, պայքարում է մեր եկեղեցական ուխտապահությունը խանգարել փորձող բոլոր տխուր հակաեկեղեցական երևույթների դեմ:

Քարոզիչ հայր սուրբը իր ըզվանդակալից քարոզը վերջացնում է Մայր Աթոռի պայծառության և Վեհափառ Հայրապետի կենաց արեւաթուխության մաղթանքներով: Վարդանանց տոնը Հայոց Հայրապետի անվանակոչության տոնն է միաժամանակ:

Այնուհետև, Վեհափառ Հայրապետի հանդիսադրությամբ, կատարվում է հայրապետական մաղթանք:

Արարողության ավարտին, Վեհափառ Հայրապետը, Մայր Տաճարում, աշահամբույրով, ընդունում է միաբանության և բոլոր հավատացյալների շնորհավորությունները իր անվանակոչության սուրի առթիվ:

Ժամը 1.30-ին, Հոգևոր Ճեմարանում, կաղմակերպվել էր գրական-գեղարվեստական հանդես՝ Հեռուդյանց և Վարդանանց հիշատակին նվիրված:

Հանդիսություն նախադառնում էր Վեհափառ Հայրապետը, շրջապատված Մայր Աթոռի գերաշնորհ և հոգեշնորհ անդամներով: Հանդիսությունն սկսվում է Հայկական ՍՍԻ Պետական հիմնի նվազով:

Հոգևոր Ճեմարանի վերատեսուչ հոգեշնորհ Տ. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Պողապալյանը կատարում է բացումը ջերմ ճառով:

Ճեմարանի երգչախումբը կատարում է «Նորահարջ Կոստանուր» շարականը, «Թե հայրենյաց Կոստանուր», «Իմ հայրենյաց հողի վարդան», «Ով դու բարեկամ», «Սիրականա քաջեր» խմբերգերը:

Գ դասարանի ուսանող Հովհաննես Գրվրգյանը արտասանում է «Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհի» (հատված Նդիշեից), Գ լսարանի ուսանող Գրիգոր սարկավազը՝ նախիկ Զարյանի «Զայն հայրենական»-ից հատված Վարդանանց Կատերազմի մասին, և մի խումբ ուսանողներ հանդես են գալիս Վահան Թեքեյանի «Խորհուրդ վարդանանց» բանաստեղծության խմբական արտասանությամբ:

Գ դասարանի ուսանող Արարատ Գալստյանը դաշնամուրի վրա նվագում է երկու կտոր: Գ լսարանի ուսանող Դավիթ սարկավազ Դիլանյանը, հանուն Ճեմարանի ուսանողության, ընթերցում է գրավոր ջերմ ուղերձ՝ նվիրված Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տարեդարձին:

Օրվա ազգային-եկեղեցական մեծ տոնի առթիվ կաղմակերպված հանդիսության գլխավոր բանախոսն էր Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ Գրիգոր Բեքմեզյանը, որը հանդես է գալիս Վարդանանց Կատերազմի ազգային-եկեղեցական և հայրենասիրական նշանակության նվիրված ընդարձակ և բովանդակալից զեկուցումով:

«Ավելի քան 1 500 տարի առաջ, 451 թվականին, հայ ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցավ մի իրադարձություն, որը դարձավ ճակատագրական և անկյունաքարային հայ ժողովրդի ամբողջ պատմության համար: Հետագա բոլոր դեպքերը ուղղվել են վերջինից այդ նշանավոր օրվա խորհրդից: Այդ

իրադարձությունը կոչվեց Ավարայրի ճակատամարտ կամ Վարդանանց պատերազմ:

Ավարայրը դարձավ հայ մեր հանապազողորդ և «խաչ մեր հանապազօրեայ» այն խոր հավատով, որ մի օր վերջապես կծագեր մեծ ու լուսավոր արշալույսը և նոր Վարդանանք ու նոր Հեռուդյանք կղիմեին ոչ թե «իմացյալ մահվան», այլ՝ «իմացյալ կյանքին», հույրենի հավերժացող կյանքին:

Վարդանանց պատերազմը սկիզբ է առել այն օրվանից, երբ սկսվեց հայ ժողովրդի որդեկան ինքնուրույն ազգ կաղմակերպելու ընթացքը: Իսկ հիմնական շրջադարձը կատարվեց այն ժամանակ, երբ Գրիգոր Լուսավորիչը հղացավ իր մեծ և հրաշալի տեսիլքը: Ասում են, որ այդ տեսիլքը առասպել է, ավանդություն: Գիտնականները, ասում են, պահանջում են իրեղեն ապացույց, տրամաբանական և փաստացի ճշմարտություն: Բայց, մի՞թե բարեղեն այս էջմիածինը ոգեղեն վկան չէ այն ճշմարիտ տեսիլքի, այն հրաշքի, որը հիմը գրեց Հայ Ազգային եկեղեցու, Հայ եկեղեցու, հայ ժողովրդի հոգեկան ինքնուրույնության, ազատագրության: Ավելի քան 1 600 տարի, ամեն օր, ամեն տարի նորոգվում է այդ տեսիլքը և հզորանում: Զէ՛ որ նա հայ ժողովրդի որպես հայ ապրելու տեսիլն է, որը մարմնավորված է հայ ժողովրդի հոգեկան տուն Ս. էջմիածնով:

Առասպել կոչվեց նաև Ս. Մեսրոպի տեսիլը: Բայց, չէ՛ որ նա լեզու տվեց Լուսավորչյան տեսիլին: Ոգեղեն տեսիլը ղգեցավ նաև հոգի և մարմին, դարձավ ժողովրդի, յուրաքանչյուր հայուն, ու ընթացավ նրա ճակատագրի պատմության առնթրներ: Ս. Մեսրոպի տեսիլով Աստված հայերեն խոսեց, հայացավ, հայ ժողովրդը առավել մերձեցավ առ Աստված, աստվածայնացավ: Առանց այդ աստվածայնացման, չէր լինի նաև հավերժացում: Ահա այդ հավերժության պաշտպանության համար է, որ ծնվեց Ավարայրը և նահատակվեցին Վարդանանք: Տեսիլը ստուգվեց արյամբ և նահատակվեցավ, դարձավ հրեղեն սյուն ու առաջնորդեց մեղ խուլիներով ու խառակներով լեցուն մեր պատմության քառուղիներով: Ավարայրով նվիրագործված այդ տեսիլը դարձավ հայ ժողովրդի հավերժության ճանապարհ, ապրելու ճանապարհ:

Լուսավորիչ, Մաշտոց ու Վարդան՝ երեք անձ մի բնության մեջ, միևնույն ոգով, միևնույն տեսլականով, միևնույն հավատով և միևնույն նպատակի համար:

Ավարայրը մեր պատմության Արարատն է, որսեղից Վարդանանք տեսան մեր կյանք:

քի հեռավոր հորիզոնները և ցույց տվին նրանց ուղին: Պատմության հետագա դար-գացումը ցույց տվեց, որ ճշմարիտ էր Վարդանանց ուղին, քանի որ այսօր էլ մենք ընթանում ենք նույն ուղիով և նույն ոգով. այդ ուղին հայրենի պետականության հղորակման ուղին է, հայ ժողովրդի ամրոցացման ուղին, հայ ժողովրդի հավերժացման ուղին:

Վարդանանք պաշտպանեցին ոչ միայն հայությունը, հայոց հավատը, այլ նաև համաշխարհային քրիստոնեությունը:

Ջոհվեցին Վարդանանք, փրկելու համար նաև ժամանակի ամենաառաջավոր շարժումը՝ քրիստոնեությունը, պաշտպանելու համար լույսի և քաղաքակրթության ճամբան:

Վարդանանց պատերազմը բնորոշ է իր համազգային բնույթով: Նրան մասնակցել է ամբողջ հայոց աշխարհը իր նախարարներով, իր սեպուհներով, իր զորականներով, իր շինականներով և հատկապես իր հոգևորականներով: Խաչն ու սուրը՝ միասին են շողողացել: Վարդանից ետ չի մնացել Ղևոնդ երեցը: Դեպի նահատակություն են գնացել բոլոր եպիսկոպոսներն ու քահանաները, առաջինը ինքը՝ կաթողիկոսը: Իզուր չէր, որ Հայ Եկեղեցին, լինելով հանդերձ համաքրիստոնեական Եկեղեցու բաղկացուցիչ մեկ մասը, հանդիսանում է Ազգային Եկեղեցի, իզուր չէ, որ Արարատի լսիփ նվիրական է նաև էջմիածինը, իզուր չէ, որ ամբողջ հայության հայացքը ուղղվել է ոչ միայն նոր Երևանին, այլև Մայր Աթոռին: Եթե երեկ Հովսեփ կաթողիկոսն ու նրա միաբանակիցները կովեցին Վարդանի կողքին՝ համազգային միասնության և հայկական պետականության հաստատման համար, այսօր նրա հաջորդը՝ Վազգեն Կաթողիկոսն ու ճշմարիտ հայ հոգևորականությունը պայքարում են նույն նպատակի համար, նույն ոգևորությամբ և նույն հավատով: Այժմ, եթե չկա արյունահեղ պայքար, բայց կա պայքար ազգահավաքի, վերաշինության և քաղաքավաճման: Կա մեծ կոբի՝ սփյուռքահայությունը փրկելու համար ընդմիջող կոր-չելու վտանգից: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը զինվորագրվել է նոր Ավարայրի հաղթանակի համար:

Ջոհվեցին Վարդանանք, բայց չմեռան նրանք, քանի որ սուրբերն ու հերոսները չեն

մեռնում, նրանք ապրում են նոր կյանքով, այս դեպքում՝ մե՛ր կյանքով: Ավելի քան կենդանի են Վարդանանք, մեզ հետ են, մեր մեջ:

այ ժողովուրդը միշտ էլ ունեցել է իր նոր Ավարայրները: Այսօրվա Ավարայրը ամրոցացման և հայրենաշինության Ավարայրն է, նոր կյանք կերտելու Ավարայրը, գիտակցված մահով անմահություն նվաճելու Ավարայրը:

Երբ պատմության խտացումն է Ավարայրը:

Վարդանանց պատգամն է՝ շուրանալ հայկական ոգին, հայու հավատը, հայրենին:

Բոլոր տեսակի պերճանքներին ու հրավերներին հայը բացասական պատասխան տվեց, երբ զգաց, որ դրանք պայմանավորված էին ուրացմամբ, ստորացմամբ: Նա հրաժարվեց օտարի պալատներից, նախընտրեց իր «խրճիթների անհյուրընկալ պատերը սև», որպեսզի մի օր էլ «սև պատերով» այդ խրճիթները վերածի պալատների, շքեղ ու ծաղկուն պալատների: Իսկ նրանք, որոնք թուլացան, ստորացան ու լքեցին հայրենին, չկան այսօր, չեն լինի նաև վաղը. նրանք վայելեցին ժամանակավորը և կորան, մինչ Վարդանանք իրենց մահով անմահության ճանապարհը բացեցին:

Հայրենի վերաշինության շենքի վրա քար ալեկացնող ամեն մի անհատ նոր Վարդան է, հայրենիքի հղորակման ու բարգավաճման համար տառապող, հուզվող, որոնող և ստեղծագործող ամեն անձ մի նոր Վարդան է, որը մահը վերափոխում է կյանքի, հավերժ կյանքի, որպեսզի իրականացվի Վարդանանց երազը:

Մեր նոր երկիրը հավերժական ու կենդանի վկան է մեր պատմության բոլոր, բոլոր՝ Վարդանանց:

Ղևոնդյանց և Վարդանանց հիշատակին նվիրված հանդիսության վերջում օրհնության խոսք ասաց Վեհափառ Հայրապետը, շեշտելով, որ Ղևոնդյանց և Վարդանանց պատերազմը ճշմարիտ հիմնաքարն է մեր ժողովրդի հոգևոր, ազգային և մշակութային կյանքի երեկ, այսօր և հավիտյան:

Վարդանանց հիշատակին նվիրված սույն հույժ դաստիարակիչ գրական-գեղարվեստական հանդեսը վերջացավ Վեհափառ Հայրապետի «Պահպանիչ»-ով:

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (1963—1965 թ. թ.)

Ա.— ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԽՈՆԴԱԿՆԵՐ
ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՕՇՄԱՆ ԱՌԹԻՎ

2իկագոյի հայոց Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցուն
Մոնտեվիդեոյի հայոց Ս. Ներսես Շնորհալի եկեղեցուն
Բերգեն Կառնտիի հայոց եկեղեցուն (ԱՄՆ)
Պատերազմի հայոց Ս. Ղևոնդյանց եկեղեցուն (ԱՄՆ)

Բ.— ՏՎՋՈՒԹՅՈՒՆ Ս. ԴՐԻԴՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՁԻ ՇՔԱՆՇԱՆԻ

1964—1965 տարիների ընթացքում, Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակներով, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի առաջին կարգի շքանշաններով պարգևատրվել են Մայր Աթոռի հետևյալ հարազատ զավակները, իրենց եկեղեցաշեն և ազգանվեր գործունեության համար.

Մեծահարգ Եղվարդ Ութուչյան (Փարիզ)
Մեծահարգ Սամվել Պեհեսնիյան (Ադդիս-Աբեբա)
Մեծահարգ Մարտիրոս Տորագճյան (Ադդիս-Աբեբա)
Մեծահարգ Լևոն Երզնկացյան (Ադդիս-Աբեբա)
Մեծահարգ Կարպիս Էպեյան (Ադդիս-Աբեբա)
Ազնվափայլ տիկին Աննա Մարյան Մասրու (Ադդիս-Աբեբա)
Մեծահարգ Վահե-Հայկ Տիմոնյան (Ֆրեզնո)

Գ.— ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ ՀՈԴԵՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1964—1965 թվականներին Վեհափառ Հայրապետի օրհնության կոնդակներին են արժանացել հետևյալները.

Գերապատիվ Ս. Պարգև եպիսկոպոս Գևորգյան (Ռուսաստանի և Նոր Նախիջևանի հայոց թեմի առաջնորդ նշանակվելու առթիվ).

Գերապատիվ Ս. Տիրայր եպիսկոպոս Մարտիրոսյան (Ռումինիայի և Բուլղարիայի հայոց թեմերին իբրև առաջնորդ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու առթիվ).

Գերապատիվ Ս. Վահան եպիսկոպոս Տերյան (Այրարատյան թեմին իբրև առաջնորդական փոխանորդ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու առթիվ).

Գերապատիվ Ս. Ասողիկ եպիսկոպոս Ղազարյան (Բաղդադի հայոց Հայրապետական պատվիրակ նշանակվելու առթիվ).

Գերապատիվ Ս. Եղիշե եպիսկոպոս Սիմոնյան (ԱՄՆ), (եպիսկոպոս ձեռնադրվելու առթիվ).

Գերապատիվ Ս. Շահե եպիսկոպոս Աճեմյան (Երուսաղեմ), (եպիսկոպոս ձեռնադրվելու առթիվ).

Գերապատիվ Ս. Հակոբ եպիսկոպոս Վարդանյան (Հարսուլային Ֆրանսիայի հայոց իբրև Հայրապետական պատվիրակի փոխանորդ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու առթիվ)։

Գերապատիվ Ս. Զավեն եպիսկոպոս Զինչիյան (Ալեքսանդրիա), (Ալեքսանդրիայի հայոց իբրև առաջնորդական փոխանորդ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու առթիվ)։

Դ.— ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՕՐԸՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԲԱՐԵՐԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆՆԵՐԻՆ
ԵՎ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՒ ԱԶԳԻ ԱՐԺԱՆԱՎՈՐ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻՆ

Մեծահարգ Հայկ Գավուզյան (Նյու-Յորք)
Ազնվափառ տիկին Պերմոնի Ապրոյան (Բելյուս)
Մեծահարգ Կարապետ Ալթունյան (Բելյուս)
Մեծահարգ Ստեփան Տեր-Գրիգորյան (Դիտրոյտ)
Մեծահարգ Երվանդ Համբար (Դիտրոյտ)
Հայ երատասարդաց միության (Լու-Անջելու)
Արաբկիրի հայրենակցական միություն (Ֆիլադելֆիա)
Մեծահարգ Եմովք-Արմեն (Մարսել)
Մեծահարգ Արա Ավագյան (Վոտերտաուն)
Մեծահարգ Ներսես Նալբանդյան (Ադրիս-Արեբա)
Մեծահարգ Հարություն Կևերյան (Ադրիս-Արեբա)
Մեծահարգ Արշավիր Թերզյան (Ադրիս-Արեբա)
Մեծահարգ Պողոս Փոստանյան (Պոլկոկ)
Մեծահարգ Սարգիս Բալթայան (Պոլկոկ)
Բարեշնորհ Կարապետ սարկավագ Փափագյան (Պոլկոկ)
Ազնվափառ տիկին Մարիամ Մխիթարյան (Պոլկոկ)
Մեծահարգ Հովսեփ Թահմազյան (Նյու-Յորք)
Բարեշնորհ Մկրտիչ սարկավագ Հակոբյան (Սիդնի)
Մեծահարգ Ստեփան Բանիկյան (Սիդնի)
Մեծահարգ Նազարեթ Գաբագյոզյան (Սելբուռն)
Ազնվափառ տիկին Մարի Բյուրեյան (Սելբուռն)

Ե.— ՏՎԶՈՒԹՅՈՒՆ ՎԱԿՈՒՅԱԿԱՆ ԽԱՋԻ

1964—1965 թվականներին, հայրապետական սրբատառ կոնդակներով, վարդապետական լանջալսաչ կրելու իրավունք է շնորհվել հետևյալ վարդապետներին, նրանց հոգևոր-եկեղեցական, վարչական և կրթական ծառայությանը որպես տրիտուր։

Հոգեշնորհ Ս. Արսեն վարդապետ Բերբերյան (Ս. Էջմիածին)

Հոգեշնորհ Ս. Նարեկ վարդապետ Ծաքարյան (Ս. Էջմիածին)

Հոգեշնորհ Ս. Գևորգ վարդապետ Սերտյոդարյան (Ս. Էջմիածին)

Զ.— ՏՎԶՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԱԳՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻ

Քահանայական երկարատև և անբասիր ծառայությունների համար, վերջին երկու տարիների ընթացքում, Վեհափառ Հայրապետի սրբատառ կոնդակներով և թեմակալ առաջնորդների միջնորդությամբ, ավագության պատիվ է շնորհվել հետևյալ արժանապատիվ հայրերին։

Արժանապատիվ Ս. Արամայիս քահանա Միրզոյան (Սիդնի)

Արժանապատիվ Ս. Պսակ քահանա Մարգարյան (Ռիդի, ԱՄՆ)

Արժանապատիվ Ս. Գնել ավագ քահանա Մանդալյան

(Սուչավա, Ռումինիա)

Արժանապատիվ Ս. Մեսրոպ ավագ քահանա Պարոնյան

(Կոնստանցա, Ռումինիա)

Արժանապատիվ Ս. Տրդատ ավագ քահանա Տուվարձյան

(Վառնա, Բուլղարիա)

Արժանապատիվ Ս. Արտեն քահանա Աշճյան (ԱՄՆ)

Արժանապատիվ Ս. Հովհաննես ավագ քահանա Վարդանյան (Կրետե)

Է.— ԻՐԱՎՈՒՆՔ ՔԱՀԱՆԱՅԱԿԱՆ ԼԱՆՋԱԽԱԶ ԿՐԵԼՈՒ

1964—1965 թվականներին, երկարամյա եկեղեցանվեր ծառայությանց համար, Վեհափառ Հայրապետի կոնդակով, քահանայական լանջախաչ կրելու իրավունք է շնորհվել հետևյալ արժանապատիվ քահանա հայրերին.

Արժանապատիվ Ս. Կարեն քահանա Կտանյան (Նյու-Յորք)

Արժանապատիվ Ս. Վահան քահանա Կարապետյան (Գալաց, Ռումինիա)

Արժանապատիվ Ս. Գևորգ ավագ քահանա Սարյան (Պոլդիվ)

Արժանապատիվ Ս. Միքայել քահանա Պեգիրճյան (Սիլիստրե, Բուլղարիա)

Արժանապատիվ Ս. Գարեգին քահանա Տյուկերյան (Բուրգազ, Բուլղարիա)

Արժանապատիվ Ս. Վահան ավագ քահանա Փափազյան (Սոֆիա)

Արժանապատիվ Ս. Հայկ քահանա Տոնիկյան (Պոլդիդեն)

Արժանապատիվ Ս. Տիրան քահանա Փափազյան (Դիստոյա)

Արժանապատիվ Ս. Վարդան քահանա Ավագյան (Լորեն)

Արժանապատիվ Ս. Թադևոս քահանա Զմրուխտյան (Երևան)

Արժանապատիվ Ս. Գևորգ քահանա Փափազյան (Երևան)

Արժանապատիվ Ս. Նշան քահանա Հաննեյան (Երևան)

Արժանապատիվ Ս. Վազգեն քահանա Ամատունի (Օշական)

«Էջմիածին» ամսագրի խմբագրությունը, ջերմորեն շնորհավորելով հայրապետական բարձր գնահատության արժանացողներին, բոլորին բարեմաղթում է եկեղեցանվեր և ազգօգուտ հետագա նոր գործունեություններ, ի սպաս Հայաստանյայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու և ի մխիթարություն հայ հաղափառյալ ժողովրդի:

Մ Ա Յ Ր Ա Թ Ո Ռ Ո Ւ Մ

Փետրվարի 1-ին, երեքշաբթի, Վեհափառ Հայրապետի նախագահության տակ, հետմիջօրեի ժամը 3-ին, Վեհարանում գումարվեց Մայր Աթոռին աղբյուրներ ճարտաապետական հանձնաժողովի նիստը, ուր քննության առնվեցին 1966 թվականին Մայր Աթոռում ե նրա սահմաններից դուրս կատարվելիք շինարարական և վերանորոգչական ծրագրերը:

Փետրվարի 6-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Պողոպալյանը՝ «Դարման տար դմա և ղոր ինչ ծախեսցես ի գա՝ ի միս անգամ գալստեան իմում հատուցից քեզ» բնաբանով:

Փետրվարի 9-ին, չորեքշաբթի, Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողությունը, վերատեսչի և դասախոսական կազմի առաջնորդությամբ, Երևանում կատարեց մի շարք շրջապտույտներ, այցելելով պետական թանգարան և Հովհաննես Թադևոսյանի նկարչական ցուցահանդեսը:

Փետրվարի 10-ին, հինգշաբթի, հետմիջօրեի ժամը 3-ին, Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահության տակ, Հոգևոր Ճեմարանի մամուղ դասախոսական կազմի մասնակցությամբ, գումարվեց մանկավարժական ժողով, ուր ամփոփվեցին Ճեմարանում կիսամյա գրավոր և բանավոր քննությունների արդյունքները:

Ժողովում ելույթ ունեցան վերատեսուչ Ներսես ծայրագույն վարդապետը, դասախոսներ Վահան Եպիսկոպոսը, Գրիգոր վարդապետը, Ա. Հատիսյանը, Գ. Գյուլյանը, Պ. Շահբազյանը, Ս. Անթոսյանը և Վ. Փարսադանյանը, նշելով ուսանողության ձեռք

բերած հաջողություններն ուսման բնագավառում: Ժողովում քննության առնվեցին նաև ներքին կարգապահական հարցեր:

Վերջում դասախոսական կազմին ուղղված գոհունակության և օրհնության խոսք ասաց Վեհափառ Հայրապետը, անելով մի շարք մանկավարժական թելադրություններ՝ Հոգևոր Ճեմարանում ուսումնագաստիարակչական գործի հետագա է՛լ ավելի արդյունավետության համար:

Փետրվարի 11-ին, ուրբաթ, Իրեկոյան ժամը 6-ին, Վեհարանում, Վեհափառ Հայրապետի նախագահության տակ, գումարվեց Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի նիստը, ուր Մայր Աթոռի ճարտարապետ Ա. Գալիկյանը ղեկուցեց 1966 թվականին Մայր Աթոռում և նրա սահմաններից դուրս կատարվելիք շինարարական ու վերանորոգչական աշխատանքների ծրագրի մասին:

Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդը, հետ քննության, հաստատեց ներկայացված շինարարական ծրագիրը:

Փետրվարի 13-ին, կիրակի, Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը և քարոզեց հոգեշնորհ Տ. Ներսես ծայրագույն վարդապետ Պողոպալյանը՝ «Մեծ աւետիք են այսօր ժողովրդոց համայնից» բնարանով:

Ժամը 5-ին: Մայր Տաճարում, Վեհափառ Հայրապետը նախագահեց Տյառնընդառաջի նախատեսակին:

Երեկոյան ժամը 7-ին, Հոգևոր Ճեմարանում, տեղի ունեցավ հերթական գրական-գեղարվեստական երեկո, որին ներկա էին Վեհափառ Հայրապետը, Մայր Աթոռի միաբանությունը, Հոգևոր Ճեմարանի դասախոսական կազմը և ուսանողությունը:

Դասախոս Ս. Անթոնյանը բանախոսեց «Հայ մշակույթը և նրա միջազգային նշանակությունը» թեմայի շուրջ: Ուսանողներից ոմանք հանդես եկան հայ մշակույթին նվիրված քերթվածների արտասանությամբ: Ուսանողական երգչախումբը հաջողությամբ կատարեց մի շարք շարականներ և երգեր: Երեկույթը փակվեց Վեհափառ Հայրապետի օրհնության խոսքով:

Ժամը 8-ին, Վեհարանի բակում, Վեհափառ Հայրապետը վառեց Տյառնընդառաջի ավանդական խարույկը, խանդավառ մթնոլորտում, ի ներկայության Մայր Աթոռի միաբանության, Հոգևոր Ծեմարանի դասախոսական կազմի և ուսանողության: Աշակերտությունը խարույկի շուրջ հանդես եկավ երգերով և արտասանություններով:

Փետրվարի 14-ին, Երկուշաբթի, «Տեառն-ընդառաջ»: Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Նշան քահանա Բեյլերյանը:

Փետրվարի 14-ին, Երկուշաբթի, հետմիջօրեի ժամը 1-ին, Հոգևոր Ծեմարանի ուսանողությունը շրջապատույտ կատարեց դեպի Զվարթնոցի ավերակները:

Փետրվարի 20-ին, կիրակի, Բուն բարեկեցիկ: Մայր Տաճարում, փակ խորանի

առաջ, պատարագեց հոգեշնորհ Տ. Գևորգ վարդապետ Սերայդարյանը:

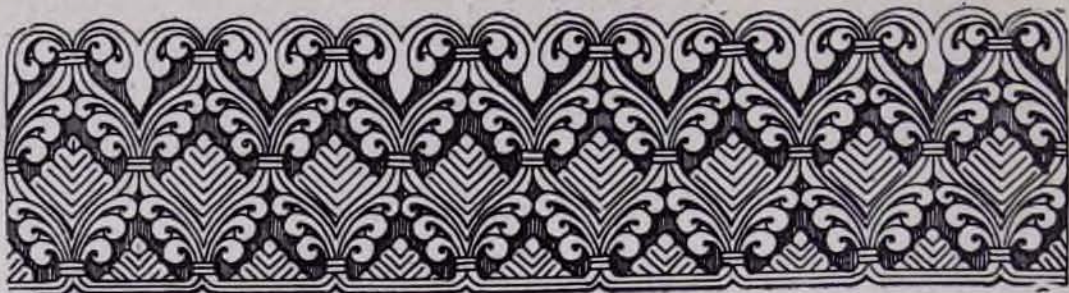
Քարոզեց Վեհափառ Հայրապետը՝ «Այլ դու յորժամ ողորմութիւն առնիցես, մի իմասցի ձախ քո զինչ գործէ աչ քո» բնութանով:

Փետրվարի 21-ին, երկուշաբթի, Հոգևոր Ծեմարանի ուսանողությունը, դասախոսական կազմի առաջնորդությամբ, շրջապատույտ կատարեց մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերը և այցելեց պետական պատկերասրահն ու Կարմիր բլուրը:

Փետրվարի 23-ին, չորեքշաբթի, Մայր Տաճարում հանդիսավորապես սկսվեցին Մեծ պահոց հատուկ ապաշխարության կանոնի արարողությունները՝ Արևազարի, Ճաշու, Խաղաղականի և հսկումի ժամերգությունները:

Փետրվարի 27-ին, «Բ» կիրակի Քառասնորդական պահոց (Արտաքսման), Մայր Տաճարում պատարագեց արժանապատիվ Տ. Մկրտիչ ավագ քահանա Մկրտչյանը: Քարոզեց գերաշնորհ Տ. Հուսիկ եպիսկոպոսը՝ «Զի անհնապանգութեամբ միոյն մարդոյ մեղաւորք բաղուր եղեն» լեւորանով (Հուլիմ. Զ 19):

ՍՈՒՐԲԱ ՍԱՐԳՍԻ ՏՈՆԸ ԹԲԻԼԻՍԻԻ ՀԱՅՈՑ ՍՈՒՐԲԱ ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ

Վեհափառ Հայրապետի բարեհաճ կարգադրությամբ, ընդառաջելով Թբիլիսիի հայոց եկեղեցու թեմական խորհրդի հրավերին, ճեմարանցի ուրարակիր Հովսեփ Հակոբյանի ընկերակցությամբ, փետրվարի 3-ին, հինգշաբթի, Ս. Սարգսի տոնի առթիվ, մեկնեցինք Թբիլիսի՝ պատարագելու և քարոզելու տեղի հավատացյալ հայ ժողովրդին։

Գնացքը Թբիլիսի հասավ ուրբաթ օր վաղ առավոտյան։ Մեզ դիմավորելու էին եկեղեցի արժանապատիվ Տ. Վարդան քահանա Թադեոսյանը և թեմական խորհրդի անդամները։ Բարի գալուստյան և ողջույնի խոսքերից հետո, մեկնում ենք հայոց Ս. Գևորգ եկեղեցին, ուր մեր աղոթքը կատարելուց հետո, դուրս ենք գալիս եկեղեցուց, «Հոգւոց» արտասանելու Ս. Գևորգ պատմական եկեղեցու շուրջ թաղված նշանավոր հայ անձնավորությունների՝ այդ թվում 1251 թվականին Ս. Գևորգ եկեղեցին վերաշինող իշխան Ումեկի, Սայաթ-Նովայի, Կարապետ եպիսկոպոս Թումանյանի, Փիլիպոս ավագ քահանա Սահառունու, Մարտիրոս ավագ քահանա Ամիրխանյանի, նկարիչ Գևորգ Բաշինջադյանի, զորավարներ Մ. Լորիս-Մելիքյանի, Հովհաննես Լադարյանի, Արշակ Տեր-Ղուկասյանի, Բեհբույնի Շելկովնիկովի և ուրիշների հիշատակին։

Ուրբաթ երեկ է, եկեղեցու ուխտի օրը։ Թբիլիսիից, շրջակա քաղաքներից ու գյուղերից Ս. Գևորգ եկեղեցի են եկել ուխտավորներ, տոնական տրամադրությամբ։

Սկսվում է երեկոյան ժամերգությունը։ Հավատացյալները, երկյուղածությամբ ու աղոթքով, մոտենում են Ս. Սարգսի սրբանկարին, կատարում իրենց ուխտը և աղոթում աշխարհի խաղաղության համար։

Կատարում ենք նախատոնակը։

Հետզհետե մեծանում է հավատացյալների խումբը։ Ամեն կողմ աղոթք, ուխտավորի հատուկ խանդավառություն և բարեպաշտություն։ Բոլոր ուխտավորները գիշերում են եկեղեցու հովանու տակ։

Փետրվարի 5-ն է, շաբաթ առավոտ։

Եկեղեցում պաշտվում է առավոտյան ժամերգությունը, որին հաջորդում է սուրբ պատարագը։

«Հայր մեր»-ից առաջ, հաղորդելով ընդունելի Ս. Սարգսի տոնի առթիվ Վեհափառ Հայրապետի օրհնություններն ու ողջույնները, քարոզում եմ օրվա մեծ սրբի կյանքի և նահատակության մասին։

Ս. Սարգսի ազգով հույն էր, բայց հայացած, վարում էր զորավարի պաշտոն Հուլիանոս Ուրացողի բանակում, Կապադովկիայում։ Նա միաժամանակ ճշմարիտ, նախանձախնդիր քրիստոնյա էր, քանդում էր մեհյանները, եկեղեցիներ ու խաչեր բարձրացնում և հրավիրում ժողովրդին ճշմարիտ ու լուսավոր հավատի պաշտամունքին։

Ս. Սարգսի գործունեությունը երկար չի տևում։ Նա որոշում է թողնել իր պաշտոնը, բաժանում իր ունեցվածքը աղքատներին և իր փոքրիկ, մորից որրացած որդու՝ Մարտիրոսի հետ գալիս է Արևելք՝ Հայաստան, ուր իշխում էր Տիրան թագավորը։ Հայոց թագավորը, վախենալով Հուլիանոս Ուրացողի վրժապետությանից, խորհուրդ է տալիս Ս. Սարգսի զորավարին մեկնել Պարսկաստան։ Շապուհ Բ-ը ընդունում է անվանի զորավարին և քաղաքական ապաստան տալիս նրան հորասան քաղաքում։

363 թվականին, Հուլիանոս Ուրացողը հարձակվում է Պարսկաստանի վրա, սրածություններով հասնում Տիգրոս։ Շապուհ Բ-ը փախչում է հորասան, Ս. Սարգսի զոր-

րավարի մոտ: Ս. Սարգիս, իր մի խումբ քրիստոնյա գնդով և պարսկական մեծ րանակով, գեմ է դուրս գալիս Հուլիանոսին: Կռվում սպանվում է Հուլիանոս Ուրացողը, որը, իր կյանքի վերջին յոպեններին, իր մարմնից հոսող արյունից մի բուռ վերցնում ու շաղ է տալիս հողի վրա սսելով: «Յաղթեցեք, յաղթեցեք Գալիլացիդ, առ ի վերայ աստուածութեանդ քո և զթագաւորութիւնս իմ»: Կռվից հետո Ս. Սարգիսը վերադառնում է հաղթական, հույս ունենալով, որ այլևս վերջ կգտնեն խռովությունները, սրածուծություններն ու ավերմունքները և այլևս արյուն չի թափվի: Պալաաի ներսում, սակայն, իշխանները դժգոհություններ են հայտնում Շապուհին, թե ամբողջ զորքը քրիստոնյա է դարձել և զրպարտում, թե Սարգիս զորավարը ուզում է տիրանալ պարսից գահին:

Շապուհը առաջարկում է սուրբին՝ զոհ մատուցել «արարիչ» կուռքերին՝ ի դժուծություն նրանց պարզեած հաղթանակի: Ս. Սարգիսը չի հնազանդվում Շապուհի հրամաններին և ասում է նրան. «Ամոթ է, արքա, արարածներին արարիչ անվանել: Ես մեկ Ասաված եմ ճանաչում և նա է արարիչը երկնի և երկրի և ամենայն արարածոց»:

Այս խոսքերից հետո, քրիստոնյա զորավարը բարձրացնում է ձեռքի լախտը ու շարդում արքային շրջապատող բոլոր կուռքերը: Ամբողջ հարձակվում է սուրբի վրա ու տանում բանտ, տանջանքներով ու շարժարանքներով:

Այս խոսքերից հետո, քրիստոնյա զորավարը բարձրացնում է ձեռքի լախտը ու շարդում արքային շրջապատող բոլոր կուռքերը: Ամբողջ հարձակվում է սուրբի վրա ու տանում բանտ, տանջանքներով ու շարժարանքներով:

Այս բոլորը տեղի են ունենում փոքրիկ Մարտիրոսի աչքերի առաջ: Երեխան, տեսնելով իր հոր ծանր դրությունը, կամենում է իր թույլ բազուկներով օգնել հորը: Նա ընդառաջ է վազում օգնելու, բայց զոհ է դնում կռավաշտ ամբոխի բիրտ ոտների աակ:

Ս. Սարգիսը տեսնում է որդու մահը և փառք տալիս Աստուծուն, որ նա բյուրավոր նահատակների կողքին իր անմեղ արյունը թափեց քրիստոնեական ճշմարիտ կրոնի պաշտպանության համար:

Շապուհը հրամայում է գլխատել Ս. Սարգիս զորավարին: Սուրբին տանում են Մազանդարա քաղաքի կառափնարանը: Սուրբի գլխատման պահին, տասնչորս պարսիկ զինվորներ, ազդված զորավարի անվեհեր քաջությունից, հավատում են Քրիստոսին և ընդունում մարտիրոսությունը:

Ս. Սարգիս մարմինը Մազանդարայից տեղափոխվում է Համին (Համրան) քաղաքը, ապա Ս. Մեսրոպ վարդապետը այն տեղա-

փոխում է Կարբի, ուր կառուցվում է Ուշի վանքը՝ Ս. Սարգիս անունով: Այդ վանքը պահպանվում է մինչև այսօր:

Հետագայում Ս. Սարգիս մասունքներից մի մասը տարվում է Վրաստան, Գագկա կամ Դագա գաշտ, ամփոփվում փայտյա խաչի մեջ և րարձրացվում բլրի գագաթը: Վայրը կոչվում է Գագկա կամ Գագա Ս. Սարգիս:

Հայ Եկեղեցին ամեն տարի կատարում է Ս. Սարգիս, Մարտիրոսի և Նահատակ տասնչորս զինվորների տոնը, որն ունի նաև շաբաթապահ, Առաջավորաց կամ Ս. Սարգիս պահք անունով:

Սուրբ պատարագի ավարտին հաղորդվում է ողջ ներկա ժողովուրդը:

Փետրվարի 6-ին, կիրակի, առավոտյան ժամը 11-ին, սկսվում է պատարագը Ս. Գեվորգ Եկեղեցում: Ներկա է հավատացյալների հոծ բազմություն:

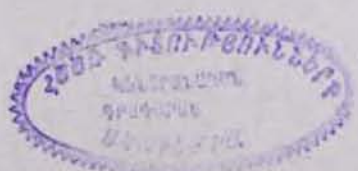
Սուրբ պատարագի ժամանակ, իմ քարոզում, հայտնում եմ Հայոց Հայրապետի եղբայրական սիրալիր ողջույնները նորին Սրբություն Եփրեմ Բ-ին, Վրաց Եկեղեցուն և եղբայրական վրաց ժողովրդին:

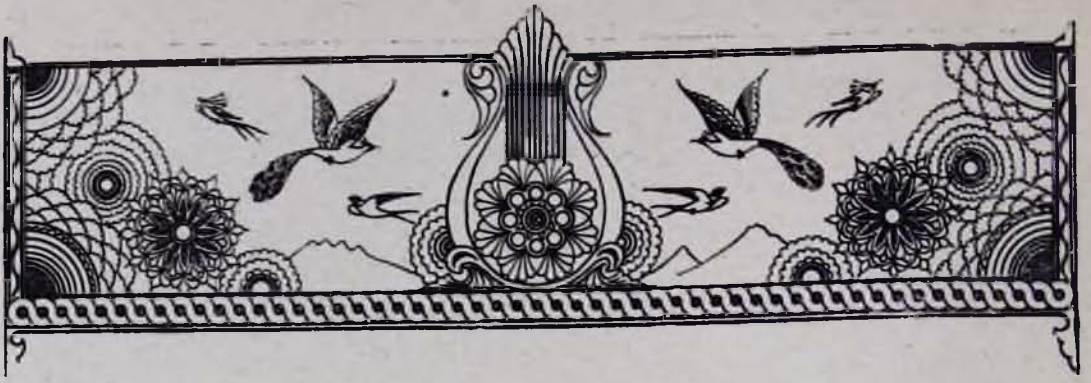
Վեհափառ Հայրապետի օրհնություններն եմ հայտնում նաև Վրաստանի սիրելի հայ ժողովրդին, հորդորում հավատարիմ մնալ ճշմարիտ հավատի վրա և այդ հավատով պահպանել Հայոց Ս. Եկեղեցին: Ապա քարոզում եմ «Այսօր տօնեմք զտօն վկայիցն, որը արեամբ նահատակեալը փոխեցան ի զօրս վերին զուարթնոցն» շարականի բնաբանով: Նախ խոսելով Ս. Սարգիս տոնի գաղափարական բովանդակության մասին, պատմում եմ այն նշանավոր սրբերի մասին, որոնք իրենց կյանքը զոհեցին Ս. Սարգիսին, նույն գաղափարի և նույն ճշմարտության համար. այգափսիներն են Քրիստոսի տասներկու առաքյալները, Ոսկանք, Սուրբիասյանք, Գրիգոր Լուսավորիչ, Հռիփսիմյանք, Ղեկնդյանք, Վարդանանք և շատ ուրիշ նահատակներ: Այդ դասին է պատկանում նաև մեր երկու միլիոն հայ քրիստոնյաների սուրբ նահատակությունը 1915 թվականին՝ հանուն Քրիստոսի և հայրենիքի:

Երեկոյան, թեմական և եկեղեցական խորհրդի անդամները կազմակերպել էին Ս. Սարգիս տոնի առթիվ ճաշկերույթ, որին ներկա էին քահանա հայրերը, թեմական և եկեղեցական խորհուրդների անդամները, եկեղեցու պաշտոնյաները և հյուրեր:

Փետրվարի 7-ին, երկուշաբթի, հրաժեշտ ենք առնում և վերադառնում Մայր Աթոռ:

ԿԵՎՈՐԳ ՎՐԴ. ՍԵՐԱՅԴԱՐՅԱՆ

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

Կ Ո Մ Ի Տ Ա Ս Ի Ն Հ Ե Տ *

Ե.— ՀԱՂԹԱՆԱԿԻ ՃԱՄՐԱՆ

I.— Առաջին հաղթանակ

Կոմիտասի առաջին համերգը տեղի ունեցավ ու վերածվեցավ փառատոնի մը: Բոլոր դավերը ձախողեր էին և առանց ուղեւու, համերգը վերածեր էին հաղթանակի մը:

Այդ օրն էր, որ կնվիրագործեր Կոմիտասի նոր առաքելութունը և ճամբա կրանար նոր հաղթանակներու, որոնք, անկե հետո, հաշորգեցին իրարու, թեև խուպոտ ձայները միշտ չգաղերեցան և մթնոլորտը թունավորել փորձողներ միշտ գտնվեցան...

1910 նոյեմբեր 21/4 դեկտեմբերի այդ համերգին մասին կդրեինք «Ազատամարտ»-ի մեջ:

«Կիրակիի համերգը— Բլտի-շանի թատրոնի մեջ— հայկական երգին ու երաժշտության համար սարքված, այսպես ըսենք, ապոտեոզի հանդես մը եղավ: 300 հոգինոց երդախումբ մը, ծաղկատի փոքրիկներն և երիտասարդներն բաղկացած, երգեց հայ եկեղեցական և ժողովրդական երգեր՝ ղեկավարությամբ Կոմիտաս վարդապետի: Կիրակիի համերգը ցույց ավա՛վ, թե ո՞ր աստիճան մեծ արժանիքով մը կներկայանա հայ

տոհմիկ երաժշտությունը, և Կոմիտաս վարդապետի գործը ո՞րքան դնահատելի է՝ իր տաղանդովն ու աշխատությամբը ձայնագրելով և երևան յերեւելով, ա՛յնքան փայլուն հաջողությամբ մը, հայ գեղարվեստական հանճարին արդյունքները:

Բացի խմբերգերեն, երգվեցան նաև մեներգներ, երկերգներ և եռերգներ, որոնց մասնակցեցան օրիորդներ և երիտասարդներ: Մասնավորապես հիշատակելի էին [Հայկ և Արտաշես] Սեմերճյան եղբայրները և օրիորդ [Զապել] Նորիկյան: Իսկ Կոմիտաս վարդապետ ինքը, հակառակ իր հիվանդագին վիճակին, առանձինն գեղեցկորեն երգեց թե՛ եկեղեցական և թե՛ ժողովրդական մեներգներ, ինչպես հին տաղեր, կարոտի երգեր և հովվերգներ, միևնույն առանձինքն իսկ ընկերանալով իր մեներգներուն՝ դաշնակի կամ երգեհոնի վրա:

Ժողովուրդը, որ ներկա էր հոն բազմությամբ, արտասովոր խանդավառությամբ կհետևեր այդ երգեցողություններուն, մանավանդ ժողովրդական երգերուն: Գերմանացի երաժշտագետ մը, Պոլ Լանգե Բեյ, որ ներկա էր համերգի առաջին մասին, հիացումով կխոսեր հայ երաժշտության նկատմամբ:

Եվ հետևյալ նոթը կկցեինք սույն տեղեկատվության.

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի Մ Մ Ա-ից, Ե—Ջ—Է-ից, Ը—Թ-ից, Ժ-ից և 1966 թվականի Մ Ա-ից:

«Հետադիմականներու սարքած դավերը Կոմիտաս վարդապետի գործը ձախողեցնելու համար,— և այդ մտքով նույնիսկ Բերայի կառավարիչին մոտ զրպարտած էին զայն, թե խռովարարական երգեր պիտի երգե,— ապարդյուն անցան, և Կոմիտաս վարդապետ, հակառակ նաև հավատաքննական արգելքներու, իր ծրագիրը գործադրեց ժողովրդային միահամուռ համամտության մեջ»⁴⁷:

«Բյուզանդիոն» կգրեր իր կարգին.

«Անօրինակ և խանդավառ ոգևորության մեջ երեկ տեղի ունեցավ Կոմիտաս վարդապետի համերգը, որ արվեստի հաղթանակ մը եղավ: Երեք հարյուրի շափ ծաղկատի աղջիկներ և երաժշտասեր պատանիներ սրրագան և քնագավառի տոհմիկ երգերով 3 ժամ վերացուցին, դուֆեցին ներկաներու բազմությունը: Տ. Կոմիտաս վարդապետ այսքան կարճ ժամանակամիջոցի մեջ մարզելով այս ստվար երգչախումբը, ցույց տվավ, թե անվիճելի կերպով մասնագետն է, վարպետն է այս արվեստին: ... Տ. Կոմիտաս վարդապետի դեմ ամեն մեքենայություն գործվել է: նույնիսկ ջուրը ձգելու համար համերգը, Բերայի կառավարչության ղեկույց եղեր է, որ խռովարարական երգեր պիտի երգվին»⁴⁸:

Իզմիրին Մարգարիտ Բաբայանին գրած իր նամակին մեջ Կոմիտաս կըսեր.

«Զես կարող երևակայել, թե ինչն էր քաղցրի, ի՞նչ օյիններ սարքեցին տխմար տիրացուններն էստեղ, բայց ես հաղթեցի և հայ երաժշտությունը հնչեցրի նորից: Կզամ, կպատմեմ մանրամասն, որ տեսնես, թե ինչպե՞ս ապականած է այստեղի բարբը, կյանքը...»⁴⁹:

Մինչև այսօր ալ կլիցվիմ քաղցր հուզումով մը՝ քանի հիշեմ Կոմիտասը իր այն օրվան փառքին մեջ, ու քանի միտքս բերեմ սրահը, հորդագեղ լեցված, ու բռնկած տափօրինակ արեւոյնքով մը:

Ու կհիշեմ, նույնքան հուզումով, Վահան Խոյան համեստ քահանան, սրահին մեջ անկյուն մը նստած, արցունքը աչքին: Միակ հոգևորականն էր այն օրը ներկա...

II.— Հաղթանակին առջև

Ըսենք անվարան, Կոմիտաս Պոլսո մեջ իր շուրջը գտավ առաջին իսկ վայրկյանն գրչի

⁴⁷ «Ազատամարտ», 1910 նոյեմբեր 23/6 դեկտեմբեր, թիվ 446:

⁴⁸ «Բյուզանդիոն», 1910 նոյեմբեր 22/5 դեկտեմբեր, թիվ 4291:

⁴⁹ «Մշակույթ», Փարիզ, 1935, էջ 163:

ու արվեստի մարդիկը: Կրքերու բռնկած այդ պահուն, երբ հայ մտավորականությունը ևս, ալիքեն քշված, ինք ալ զուրկ էր հոգեկան ներքին կապի մը, կուգար սիրով խմբվիլ սակայն Կոմիտասի շուրջ: Կոմիտաս առաջին օղակը կդառնար խորթացած եղբայրներու միջև: Ու փոխարեն, այդ մտավորականությունը տեսակ մը կորով կներշնչեր իրեն՝ գործունեության դաշտ նետվելու պահուն:

Ճեմ կրնար չհիշել, զեթ անցողակի, թե բարերախտություն մըն էր, որ հայ կյանքի այդ ալեկոծ շրջանին «Ազատամարտ» իր գլուխն ուներ Ռուբեն Զարդարյանը իբրև խմբագրապետ,— բարերախտություն, որովհետև գրականության և արվեստի հարցերու մեջ ան վեր կմնար կողմնակի ամեն նկատում:

Դեռ կհիշեմ, նույնպես, Կոմիտասի առաջին այցը մեր խմբագրատունը: Եկեր էր փնտռելու Կովկասի իր ծանոթները ու ծանոթանալու մեզ հետ: Այն քանի մը բուպեն, զոր մեր մեջ անցուց, երբեք պիտի չմոռնամ: Մարգարենքեր կան, որոնք ուշ կհասկըցվին. պետք է, որ երկար տքնին, մինչև որ գտնեն հոգիներու ճամբան: Կոմիտաս առաջին պահին կկախարդեր քեզ: Ան կսկսեր նախ սիրցնել այն թշվառ, հեք հայ գեղջուկը, որ արհամարհվել էր մինչև այդ օրը:

Այսպես էր, որ Կոմիտաս մեզ իր հետը ունեցավ, ու ալ նշանակություն չունեցավ երբեք ուրիշ որե՛է նկատում:

Հողվածագիր մը, որ Սիմեոն Գյուլո կատորագրեր, վերջերս հետևյալ կերպով կներկայացնեի Պոլսո հայ մամուլին դիրքը դեպի Կոմիտասն ու իր ձեռնարկները:

«Մանգում» օրաթերթը, որ Սահմանադրութենեն առաջ՝ ջարդարար Համիդի ծնընդյան տոնակաարության առթիվ՝ փորին վրա սողալով՝ «բարեխնամ» ածականով կհորջորջեր դահիճը, մեծ տառերով խմբագրական մը ուներ, որով կճշար ու կպարտադրեր, որ Կոմիտաս «նախ սփեմը հանե՛... ու հետո ընե այդ աշխարհականի գործը...»: Իսկ «Բյուզանդիոն»-ը հոգեւոր իշխանության ուղադրությունը կհրավիրեր այս «գայթակղալից» առաքին վրա...:

Մյուս թերթերն ալ միևնույն եղանակը կնվազեին. «վարդապետ» ըլլալ, ու բե՛մը բարձրանալ... պատշաճ արարք մը չէ աս: Անոր տեղը՝ խորա՛նն է...: Եթե ասոր ալ աչք գոցենք, ոչ ազգ կմնա, ոչ ալ Եկեղեցի...»:

Այս խաժամուժային վայրբանությունն մեջ՝ բացառություն կկազմեր միայն «Ազատամարտ» օրաթերթը, որ հազիվ լրացուցած էր տարվան մը հրատարակությունը: Թե-

պետե կուսակցական խմբադրական կազմ ունեն, սակայն անվերապահ կերպով ան կաշտպաններ Կոմիտաս վարդապետի ձեռնարկը՝ իրեն մշակութային վեճ զարթոնք մը: Ցավալի պարագա մըն էր, որ այս պաշտպանութիւնը ավելի կղայրացներ հակառակորդ տարրերու կատաղութիւնը... սուր հանգամանք տալով լոռայան բոյկոտին: Մայրաքաղաքի ազնվական դասակարգի ընտանեկան սահմաններն ներս չէր թափանցած տակալին «Ազատամարտ»-ը...»⁵⁰:

Սիմեոն Գյուլոյի այս տողերը, իրենց էութեամբը ճիշտ, իրականութեան հարազատ պատկերը չեն սակայն, և շատ իրավունք ունեն չովսեփ Սվաճյան դրելու այդ առթիւ, թե ճշմ կարծեր, որ իրականութեան համապատասխան ըլլան Գյուլոյի գրածները «Բյուզանդիոն» թերթի մասին, զոր ցուցուցած էր իբր հակառակորդ Կոմիտաս վարդապետի գեղարվեստական գործունեութեան Կոստանդնուպոլսո մեջ: Ընդհակառակը, Բյուզանդ Քեչյան, բազմադրույն խմբագրապետը «Բյուզանդիոն»-ի, միշտ ալ ներկա կըլլար վարդապետին սարքած համերգներուն, և դարձյալ ինքն էր, որ բուռն հոգւածով մը հակառակ արտահայտվեցաւ Կրոնական ժողովին այն որոշման, որ փիլոնազոյկ կհռչակեր Կոմիտաս վարդապետը, Արմենակ Շահմուրադյանի երգապահակներուն արձանագրութեան իր մասնակցութիւնը բերած ըլլալուն համար»⁵¹:

Համամիտ ըլլալով հանդերձ «Բյուզանդիոն»-ի դիրքին մասին հոգւածագրին գրածներուն, պետք կզգանք ուղղել, որ Կրոնական ժողովը իր հանգանութիւնը չհասցուց մինչև Կոմիտասը փիլոնազոյկ ընելու աստիճանին, ճիշտ չենք գտներ նույնպես անոր դրածը, թե «Կոմիտաս վարդապետ, Օրմանյան սրբազանի հետ միասին, քարոզիչն էր Ղալաթիո Ամենափրկիչին, ուր ան կպատարագեր կանոնավորաբար տաղավարներուն»:

Սիմեոն Գյուլոյ չովսեփ Սվաճյանի հոգւածին կկցեր սակայն լուսաբանութիւն մը, ըսելով. «Արդ, «Բյուզանդիոն» թերթը՝ պահպանողական միջնաբերդին կարկառուն սլուններն մինն էր: Պատկառելի թերթ: Կրնա՞ պատահիլ արդոք, որ ան նպաստավոր վերաբերում մը ցույց տված ըլլա Կոմիտասի գեղարվեստական գործունեութեան հանդէպ: Անհավանական կնկատեմ: Որովհետեւ, այդպիսի խորիւս քայլ մը աններ-

դաշնակ պիտի ընթանար իր պահպանողական ուղղութեան հետ: Հետո, այդպիսի քայլ մը անկարելի էր որ անկատար անցներ, առանց շառաշուն հետեանքի: Ես, ինքս հետեւված չեմ «Բյուզանդիոն»-ին. սակայն ժողովուրդը պիտի խոսեր այդպիսի երևույթի մը վրա, երկարատեւ: Եվ կարելի չէր, որ այդ երևույթը անկատար անցնէր: Մանավանդ, բուռն պայքարի պահուն»⁵²:

Այս տողերը դրողը մեկն է եղեր «Ազատամարտ»-ի խմբագրութեան անդամներն և բնականաբար փառք կսեպի իրեն Կոմիտասին աջակցած ըլլալ իր ձեռնարկներուն մեջ, որքան ալ համեստ եղած ըլլա այդ աջակցութիւնը: Բայց արդարութիւնը պարտք կընեն իր վրա արձանագրել հոս, թե «Ազատամարտ» միակը չէր Կոմիտասի կողքին: Հակառակ իր պահպանողական ուղղութեան և օրոշ հարցերու մեջ իր պարզած հետամնաց կարծիքներուն, «Բյուզանդիոն» ևս զորավիդ էր Կոմիտասին և այդպես ալ մնաց:

Ստուգիվ, Բյուզանդ Քեչյան ևս մեկն եղավ Կոմիտաս վարդապետի հանդէպ ծայր տվող խաչակրութեան դեմ առաջին ծառացողներն, դիրք, զոր բռներ էր, ըսենք ի պատիւ իրեն, քանի մը տարի առաջ եռաձայնի դեմ մղված պայքարի օրերուն ալ, պաշտպան կանոնելով բազմաձայն երգեցողութեան հայ եկեղեցիներու մեջ: Խմբագրականի մը մեջ⁵³ ան փութաց ձաղկել խավարամտութիւնը, որ կուգար խափանել Կոմիտաս վարդապետի առաքելութեան ճամբան, և կծու խոսքեր կուղղեր պատրիարքական փոխանորդ Ղեոնդ ծայրագույն վարդապետ Դուրյանի հասցեն՝ ստորագրած ըլլալուն համար շարաշուք պաշտոնագիրը:

«Եկեղեցւո պաշտոնյա Վրույր», որ ուրիշ մեկը չէր, քայց եթե պատրիարքական փոխանորդ Ղեոնդ վարդապետ Դուրյան, մեկը առաջին խաչակրութեան մեղսակիցներն, «պահպանողականութիւն» թե խավարամտութիւն» խորագրով հոգւածի մը մեջ⁵⁴ պատասխան կուտար Քեչյանի, փորձելով պաշտպանել Պատրիարքարանի արգելքը:

Քեչյան կըսեր իր պատասխանին մեջ. «Բայց ո՞վ կըսե, թե Հայ Եկեղեցւո դեմ ո՞րեւէ կերպով հարգանքի պակասութիւն կզործվի՞ իր շարականներն երգելով այս կամ այն ժողովրդային սրահի մը մեջ, նույնիսկ թատրոնի մը սրահին մեջ, երբ նույնչափ ընդարձակ ուրիշ սրահ մը, կամ աղագային հարկ մը տրամադրելի չէ:

⁵⁰ «Միտանի գոտի», Բոստոն, 1960, թիվ 2-3, էջ 7:

⁵¹ Անդ, 1961, թիվ 3, էջ 29:

⁵² Անդ, էջ 31:

⁵³ «Բյուզանդիոն», թիվ 4293:

⁵⁴ «Բյուզանդիոն», թիվ 4296:

ինչ որ հայ եկեղեցվո մեջ միայն կրնա կատարվիլ, և հայ եկեղեցիին գուրս տեղ մը կատարվելով լավեցական, օրինական պիտի չըլլար, ո՛չ ոք կառաջարկե թաարոնի մը սրահին մեջ կատարել զայն: Պատարազն հայ եկեղեցվո մեջ միայն կրնա մատուցվիլ: Մանուկն հայ եկեղեցվո մեջ միայն կմկրտվի: Եկեղեցականներն հայ եկեղեցվո մեջ միայն կձեռնադրվին, և այլն և այլն: Ո՞վ միտքեն կանցնե աշխարհիկ սրահներու մեջ գործագրել այսպիսի ծեսեր ու արարողություններ: Բայց Հայ Եկեղեցվո շարականները կերգվին տուներու մեջ ալ, դաշտահանգեսներու մեջ ալ, և երաժշտական տիպի դաս տված ո՛րեւ սրահին մեջ: Ո՛րեւ հոգևոր երգ մը կամ աղոթք մը եկեղեցիին գուրս երգվելուն արգելք մը չկա, որովհետև ասիական ծիսակատարություն մը, խորհուրդ մը, արարողություն մը չէ, որ եկեղեցիի շենքին սեփական ըլլալու հետք ունենայ: Եկեղեցիի շենքին ներս ո՛րեւ տեղ երգվելու հարմարություն ունեցող շարական մը, «Տէր ողորմեա» մը, հոգևոր տաղ մը կրնա երգվիլ նաև թաարոնի մը շուրս պաաերուն մեջ, մանավանդ որ հոն տեղի ունեցածը թատերադրություն մը չէ այն պահուն, այլ թատերին սրահը փոխ առնված է իբր ո՛րեւից ժողովրդային սրահ մը, ուր այս կիրակի մինչև հազար հայեր ու հայուհիներ կրցան եկեղեցիի և ամենայն երկրողածությունամբ, խորին լուսթյան ու հափշտակություն մեջ, ունկնդրեցին հայ հոգևոր տաղերու լավագույն երգեցողություն մը: Ասոր մեջ ո՛ւր է եկեղեցական օրենքի կամ սովորության հակառակ ոտնձգություն կամ սրբապղծություն: Ասոր մեջ ո՛ւր է Հայ Եկեղեցվո պատկառանքը նվազեցնող կամ Եկեղեցին անպատվող, կամ կրոնային հավատալիքները տկարացնող ո՛րեւ շարժում կամ զգտում»⁵⁵:

Կոմիտասի հաղթանակը 22մեցուց Պոլսո մեր տիրացուները: Իրագեկ դավերուն, որոնք կսարքվին մուսթին մեջ, այն հույսն ունեին անոնք, որ համերգը պիտի ձախողեր, կամ գոնե հայտադրեն դուրս պիտի հանվին եկեղեցական երգերը: Զուրն ինկավ իրենց ցնծությունը, երբ Պատրիարքարանի տեղ ձեռնարկը իր սաղմին մեջ վիժեցավ:

Նույն խմորն չէին անշուշտ Պոլսո բոլոր տիրացուները: Արդարև, մամուլին մեջ հարուցված սույն տխուր վեճի ընթացքին, Մ. Թիրյաքյան, որ Ս. Աստվածածին եկեղեցվո

երաժշտական էր այդ պահուն, գրություն մը կզետեղեր «Բյուզանդիոն»-ի մեջ⁵⁶ «Տ. Կոմիտաս վարդապետի համերգին առթիվ» խորագրին ներքե, իր «սրտաբուխ շնորհավորությունները» հայտնելու համար: Այն «կուռ խմբագրական»-ին մասին, որով թերթը «իրավամբ և փաստացի կերպով ձաղկեր էր ամեն անոնք, որ ծթած գաղափարն ունեցան արգելելու համար Տ. Կոմիտաս վարդապետի, այդ երաժշտական հանճարին սարքած համերգին առաջին մասը, եկեղեցական երգերը»: Բարյացակամ ոգիով լեցված այս երաժիշտը իր ցասումը հայտնեց հետո, որ Կոմիտասի զույգ դասախոսությունաց պահուն մեկ հայ երաժիշտ մը միայն ներկա գտնված է, ի վերջո կուղղեր համբույրներ գիտնական վարդապետին տաղանդալից ճակտին ու ջերմագին համակրանք խմբագրության՝ իր շատ գեղեցիկ և ջախջախիչ խմբագրականին առթիվ:

Ամակրանքի բացականչություններ հասան նաև զավառն: «Բյուզանդիոն»-ի նույն այն թիվին մեջ, ուր պոլսեցի հիշյալ հայ երաժիշտը տիրացուներու խմբակեն անշատվելով, իր մեծարանքը կուղղեր Կոմիտասին, զավառական մոտակա քաղաք մը, Ագափազարեն, ողջուն կղրկեր Երաժշտագետ հայ բահանա մը: Այս քահանան, որ Սերովբե քահանա Պոլսոյանն էր, երբեմն աշակերտած Զերյան Համբարձումին, և ծանոթ նաև Սիրաք Սամվել» ստորագրություն մը «Բյուզանդիոն»-ի մեջ իր գրած հոգվածներով, լույս կընծայեր Քրիստոսի մը առ Տ. Կոմիտաս վարդապետ», ըսելու համար, որ «Ճշմարիտ հայուն սրտին ու հոգիին խոսող աղբյուր-կրոնական բնատոհմիկ հնադրոշմ երաժշտության հայտնության մասին Կոստանդնուպոլսո Բերդ-շանի սրահին մեջ Զեր տված արվեստական հաղթանակին արձագանքը մեծ ուրախությամբ լսելով, ամենարուսն սիրով կխնդակցիմ ձեզի ու կշնորհավորեմ ձեզ: ... Դուք, Տ. Կոմիտաս Հայր, պետք է գյուցադնաբար կովիք այն բոլոր դժվարություններուն գեմ, որոնք կներկայանան շատ անգամ ձեր կարգակիցներուն կողմն: Լողվածագիր քահանան հաջողության մաղթանքներով փակելի հետո քրիստոսի հետգրության մեջ հրավեր կուղղեր Կոմիտասին՝ այցելել նաև Ագափազար, հոն ևս տալու համար համերգ մը:

Եվ ո՞վ հեգնություն, նույն այդ երանելի քահանան պիտի ըլլար, որ քանի մը տարի հետո, — ինչպես պիտի տեսնենք, — «Ագափազար»-ի և «Տաճար»-ի մեջ լույս ընծա-

⁵⁵ «Բյուզանդիոն», 1910 դեկտեմբեր 7, «Պահպանողականություն» թիվ խավարամտություն»:

⁵⁶ «Բյուզանդիոն», թիվ 4303:

յած իր հոգովածներով, պիտի միանար ապերասան այդ կարգակիցներու խումբին՝ ուրանալու համար ինքնուրույն հայ երաժշտության մը գոյությունը և ստվեր փռելու Կոմիտաս վարդապետի առաքելության վրա:

Բարերախտություն եղավ Կոմիտասին համար, որ առաջին իսկ պահին Պոլսո մեջ իր կողքին ունեցավ հայ մտավորականությունը, հայ մամուլի լավագույն օրգանները և երիտասարդությունը:

Գինովություն իր տարիներուն, շատ դեմքեր տեսավ Պոլիսը: Սուա և իրավ հերոսներու ամբողջ փառանգ մը ողողեց միշտ զայն: Ոմանց փառքը փխրեցավ շուտ մը, բայց եղան ալ, որոնց հմայքը երկար դիմացավ: Սմբած համբավներու կողքին եղան և ոմանք, որոնք տեղ գրավեցին զանգվածներու սրտին մեջ: Սակայն ոչ մեկը կրցավ, Կոմիտասին չափ, պաշտամունքի առարկան գառնալ երիտասարդ սերունդին:

III.— Կոմիտաս իր «քերթնքելե»-ներում մեջ

Կոմիտաս կրցավ արագ սկսիլ իր առաքելությունը: Ան բախտն ունեցավ պատրաստ խումբ մը գտնելու, — Ղալաթիո երգչախումբը, որ բաղկացած էր առավելապես Կեդրոնականի հին ու նոր սաներեն և քաղմաթիվ ուրիշ երգիչներեն, որոնք մաս կկազմեին խումբին մեծ մասամբ եռաձայնի առաջին օրերին: Զիլինկիրյանին, Մանասին ու Սինանյանին քրահներ ի զուր չէր անցեր. ան մարզված խումբ մը կհանձնեին Կոմիտասին, որպեսզի կորիզը դարձնե իր ծրագրած մեծ երգչախումբին: Ղալաթիո սուլն երգչախումբը համեստ ղեկավար մը ուներ այդ պահուն հանձին Արաաշես Ապաճյանի. ան, հիացող մը Կոմիտասի անձին ու զործին, իսկույն մտավ անոր հովանիին տակ. ան շուտով մաս պիտի կազմեր ինք ևս այն վեցյակին, որ Կոմիտասի Պոլսո ձեռնասուններուն անգորանիկ կորիզը պիտի դառնար և որ հնգյակի պիտի վերածվեր սակայն շուտով, Ապաճյան մահացած ըլլալով պատերազմի ընթացքին: Սուլն հնգյակն էր, որ հեաազային հավաքական ճիգ մը պիտի փորձեր «Կոմիտասյան հինգ սաներ» անունին ներքև, մեծ տարողունուն հետո ամեն մեկը առանձին շարունակելու համար հայ Սփյուռքին մեջ գործը, զոր Կոմիտաս կտակ էր ըրած իրենց:

Կոմիտաս կարիք ուներ սակայն երգիչներու ավելի ստվար թիվի մը. առաջին հերթին էսայան վարժարանը օգնության հասավ, տրամադրելով իրեն ոչ միայն ղեռաստի

ձայներ մանր տղոցմե, այլև իր ուսուցչուհիներն ու սանուհիները, որոնք իր իգական ձայներուն կորիզն եղան, ինչպես որ էսայանը, Կեդրոնականին հետ, կեդրոնը պիտի գառնար իր փորձերուն:

Յարեր եկան ուրիշ թաղերե ալ, ինչպես Սկյուդարեն, ուր Պերպերյան վարժարանը կար, մեկը Պոլսո հոգեկան այն օճախներեն, ուր բացառիկ գուրգուրանք գտավ Կոմիտաս, մանավանդ երբ Փարիզեն գարձավ, իր հորը ստեղծած կրթական հարկը վարելու համար, Շահան Պերպերյան: Շահան, իր եղբոր՝ Օննիկին պես, երաժշտության ևս հետևեր էր, հետադային ամենն ջերմ համակիրը դառնալու համար Կոմիտասին և անոր գործին:

Դյուրին չէր այսպիսի խայտարղետ խումբ մը մարզել ու վարել. Կոմիտասի մոգական ուժը պետք էր հայ երգին ու իր երանդներուն ընտանեցնելու համար սույն երեք հարյուր հոգին, որոնց մեջ ստվար թիվ մը կկազմեին «նոտա չգիտցողները»: Կոմիտաս պետք է կախարդած ըլլար զանոնք, մարզելու համար այդքան արագ, քանի մը շաբաթեն դանոնք հանելու համար համերգի բեմը:

Նման հրաշք մը Կոմիտաս միայն կրնար գործել, ու ան այդ հրաշքը կպարտի այն մեծ հմայքին, որով կրցեր էր իրեն կապել իր «քերթնքելե»-ները: Կոմիտաս այդպես կկոչեր իր խումբին տղաքը, մանչ թե աղջիկ, ինչպես որ «զուռնաչի» մակդիրը կուտար իր տարեց ծանոթներուն, բոլորը «փազաբալան» ածականով մը ախաղոսելու մոլովներեն տարված այս յուրօրինակ մարզը:

Ու իր «քերթնքելե»-ները երբեք ամոթով չձգեցին զայն:

Մարդ չի կրնար առանց հուզումի կարգալ հուշերը, զորս իր «քերթնքելե»-ները գրեցին անոր մեռնելեն հետո:

«Վարդապետը հմայած էր այդ բազմությունը, — կըրն տիկին Տիրուհի Միսակյան, — իր ձեռքերու պարզ շարժումներով և իր դեմքին հարաճուն և մշտափոփոխ արտահայտություններով, համաձայն երգին բնույթին, շարժում և արահայտություն, որոնցմե միմիայն կախում ուներ հաջողությունը մեր երգածին: Այն հուժկու, զոռ ու մարտական թափը, զոր կստանար «Սիփանա քաջեր»-ը, իր դեմքին խաղերը և ձեռքին շարժումներն էին, որ կներշնչեին երգիչներու, ինչպես այն զվարթ, դինովի երգը՝ «Ալարի թմարը ըլլալ» հա՛ հա՛ հա՛-ն, որ կասկած կներշնչեր մեզի, թե վարդապետը գինով է անպատճառ»⁵⁷:

Գրիգոր Ճոլորյան կպատմե.

⁵⁷ «Հառաջ», 1935, նոյեմբեր 3,

սերը խումբը վարելու համար կբարձրանար ամբիոնին վրա, ամենքս մեկ խորին լուռության մեջ աչք ու ականջ կտրած, տեսակ մը ելեկտրականացած վիճակով, բերնեն կախված կմնայինք. այնքան մեծ ու փոքր ներգործություն մը կկատարեր մեր պատանի հոգիներուն վրա: Չգիտեմ ինչ մոգական կարողություն մըն էր, որ Կոմիտաս վարդապետի հանդեպ վախով խառն սեր ու հարգանք կպարսազեր մեզի: Ու անհամբեր երգեցողության պահերուն կսպասեինք:

... Բայց վա՛յ էր եկեր այն անդամին, որ երգելու ատեն սխալ ձայն կհաներ կամ ուշադրությունը ուրիշ տեղ կկեդրոնացներ: Վարդապետին ականջն ու աչքերը այնքան սուր ու այնքան ճշգրիտ էին, որ երեք հարյուր հոգինոց խումբին մեջն էր վայրկյանին կնշարներ ու կմատնանշեր զայն, առանց վարանելու հրապարակավ զինքը հանդիմանելով, կես լուրջ կես կատակ: Իսկ երբ հավաքական սխալ երգեցողություն մը նկատեք, իր սիրական մակդիրը կփակցներ մեր ճակատին, սեղմված ականներուն մեջն մեզ կանչելով «բերթենքեկներ» և անզուսպ խնդուք պատճառելով մեզի»⁵⁸:

Այսպես էր Կոմիտաս իր «բերթենքեկ»-ներուն մեջ: Հաճախ տեսած ենք զինք փորձերու պահուն: Լուրջ և երբեմն չափեն ավելի խիստ, քաղցր կգառնար մեկն, և կատակով մը, բառախաղով մը կթուլցներ խումբին պրկված ջիգերը, հետո դարձյալ հոնքերը կնճեկու և չափ տալու համար խոժոռ ու խստաբեր: Ու փորձը երբ կմննար, կրկին շենշող ընկերոջ մը կփոխվեր, ու ամեն մեկուն համար ունեւոր սրամիտ բառ մը: Հետո սանգուղքներեն կիջներ արագ-արագ, և շտապով կմեկնեւոր տուն, լծվելու համար տարբեր իր աշխատանքներուն:

Շատեր սիրված են իրենց սաներեն, բայց ոչ մեկ ատեն այսքան պաշտամունքի և փոխված սեր մը:

IV.— Հոգիականի ափերուն վրա

Պոլսո իր առաջին համերգն իսկ բացավ Կոմիտասի նոր ճամբան: Անոնք որ այդ օրերուն զայն ճանչցան, գիտեն, թե ինչպես դեկորված էր ան այդ պահուն: Իր առաջին դասախոսությամբ գծեր էր ուղին, ուրկե պետք է ընթանար հայ երգը. բխած գեղջուկի սրտեն, պետք է ուռճանար տակավ այդ երգը, մաղվեր, մշակվեր, փրկվեր իր խորթ գծերեն, պատշաճեր նոր օրերու պահանջներուն: Թոթափեր Արևելքն ու իր մեղկությունը, բայց պահեր անոր դունագեղ,

արևոտ ոգին. իր թախծությունն վտարեր հուսահատությունը, ու ժպիտ գնեւ իր արցունքին մեջ. իր կարոտի եղանակներուն մեջ հույս կաթեցներ, և իր մորմոքներուն մեջ լավատեսություն: Այսպես մեզ գծեր էր ճամբան, ուրկե պետք է քալեր հայ երգը, այսինքն իր իսկ ճամբան:

Իր անգրանիկ համերգով ան զղացներ էր, որ ամուր է իր ոտքին տակ հողը, ուր կրնար այլևս անհողող դալել հայ երգին հետ մեկտեղ: Խուժերը, որոնց հանդիպեր էր իր առաջին քայլերուն, կրնար այլևս անգոսնել ու արհամարհել. ան իր ոտքին տակ որպես կովան ունեւոր բովանդակ երիտասարդություն մը, որ արդեն զինք հասկցած էր ու կուզեր քալել մեծ վարպետին հետ: Բոլոր անոնք, որ երբեմն Ղալաթիո երգչախումբն ստեղծեր էին, իր շուրջն էին հիմա, ու այլևս իրենց հագուրդ չէր կրնար տալ սոսկական երգը, որով տարված էին ցարգ. անոնք կուզեին հա՛յ երգը:

Այդ երիտասարդությունը անգամ մը ևս երիտասարդացած էր, նույնիսկ անոնք, որ արգեն սպիտակ մազեր ունեին Ստեփան Աւայանին պես, և բռնկած նոր խանգավառությամբ: Գտած իրենց առաջնորդը, կուզեին իրենց ուրույն կազմակերպությունն ստեղծել անոր հովանիին, անոր շունչին տակ: Առաջին համերգին իսկ օրերուն, արդեն անոնք վճռած էին դուրս գալ եկեղեցական երգչախումբի մը անձուկ սահմանեն, և մանեւ գործունեության նոր դաշտը, զոր Կոմիտաս իրենց բանալ կխոստանար:

Ինք, որ իբր ռադաձայն բաժնվեր էինք դպրոցեն, հպարտությամբ կտեսնեինք, որ կեդրոնականի մեր երբեմնի դպրոցակիցներն են, որ այս նոր ոգևորության կորիզ կգառնան, ինչպես ատենին եղեր էին առաջին եռաձայնին: Անոնցմե կիմանայինք, որ արդեն փորձերը կըլլան կազմակերպություն մը ստեղծելու Կոմիտասի կողքին, և անոր մեջ համախմբելու բոլոր անոնք, որ կսիրեին հայ երգը: Երեկ աշակերտներ էին եղեր եռաձայնին կորիզը, այսօր Կոմիտասի շուրջ համալսարանական ուսանողներ էին արգեն բոլորված, շատերը իրավաբանական:

Ծիշտ այդ օրերուն Իզմիր պահ մը Կոմիտասը խլեց: Պոլսո առաջին համերգն քանի մը օր հետո Կոմիտաս արգեն Իզմիր էր: Զայն կանչեր էին, որպեսզի խումբ կազմե և համերգ տա հոն ալ:

Զմյուռնիան իր երբեմնի փառքը չունեւոր, բայց այնուամենայնիվ հայ մտավոր երկրորդ մեծ կեդրոնն էր Պոլսեն հետո, և փորձեց ամոթով չմնալ: Իր համեստ ուժերով և հնարավորություններով եթե չէր կրնար

⁵⁸ «Հառաջ», 1935, նոյեմբեր 3:

մրցիլ մայրաքաղաքին հետ երաժշտական հաշոդովության մը մեջ, գոնե ուզեց մրցման հանել իր խանդավառությունը:

Կոմիտաս չէր կրնար տեղի շտալ Իզմիրեն իրեն ուղղված դիմումներուն, թեև իր ներկայությունը անհրաժեշտ էր նաև Պոլիս, ձև և կերպարանք տալու համար հետզհետե աճող ոգևորության երիտասարդության մեջ, և անոր շուրջը համախմբելու համար արվեստի բարեկամներ ալ դուրսեն:

Կոմիտաս Պոլսեն կմեկներ առանց կարենալ ծրագրելու պատրաստելու նման ընկերակցության մը, մինչ րոպե անհամբեր էին զայն ստեղծել ոգևորության առաջին իսկ թափին մեջ:

Ստեփան Ակայան, ծանոթ մանրանկարիչը, որ երաժշտական հակումներ ուներ և մինչև իսկ տենորի հավակնություն իր սպիտակ մազերուն մեջ ալ, և որ, ինչպես աստեղին Ջիլինկիրյանի, հիմա ալ Կոմիտասի կողքին էր իր անսպառ խանդավառությամբ, իր նամակներով մինչև Իզմիր հալածեց վարպետը, որպեսզի աճապարե կանոնադրություն խմբագրել իրենց:

Ահա Կոմիտասի պատասխանը.

«1910 27/ժԲ, Ձմյունիս»

Ազնվաշուք Ստեփան էֆենդի Ակայան.

Երեկ ստացա ձեր գիրը, այսօր պատասխանում եմ: Անմիջապես սկսա կազմել միության հիմնական կանոնադրությունն ու ծրագիրը. որովհետև դուրին գործ չէ, ուստի և ավհասի չեմ կարող կազմել, մի քանի օր ձեր համբերությունը սնուցեք: Եվ որպեսզի ժամանակ վաստակեք, լավագույն է արժարծել ընկերությանս պետքը և դրամը հայթայթելու միջոցներ որոնել:

Շնորհավորում եմ անվանդ տոնը՝ կեր, արք և ուրախ լին:

Բարևե մեր տղաներուն՝ որուն հանդիպես, օձիքներից բռնե, կեցուր ու հազորդե՝ ողջուն քերթենքելիս:

Ես լավ եմ. բայց գործիս համար այնքան էլ գոհ չեմ. baryton ու basse ձայներ խիսա նվազ են. եթե 50—60 հոգինոց խումբ կազմվի՝ մեծ քան է:

Հազորդելիք բաներ կան, բայց առայժմ լուռ լինուք:

Բարևա Հարենց և Աշխյան էֆենդիներին: Վերջինին գրելիքներ ունեմ, սակայն ընկերությանս կանոնագիրը լրացնելն հետո. որ համերկսցէ իսպանազ կերիցէ:

Ողջունիվ Կոմիտաս վ.⁵⁰

⁵⁰ Թ. Ազատյան, «Կոմիտաս վարդապետ, Կ. Պոլիս, 1931, էջ 114—115:

Մինչ այս մինչ այն, Կոմիտաս Իզմիրի իր համերգին կպատրաստվեր:

Համերգեն առաջ, Կոմիտաս Ձմյունային կգրեր Փարիզ, Մարգարիտ Բաբայանին.

«... Փախչելով հայրենիքիցս, հինգ համերգ կազմակերպեցի: Այս նամակն էլ գրում եմ Ձմյունիայից, ուր 6-րդը պատրաստելու վրա եմ: Հետո պիտի դառնամ Կոստանդնուպոլիս և տամ 7-րդը հօգուտ Ազգային հիվանդանոցի, ապա պիտի մեկնիմ Ադափազար՝ 8-րդը տալու. եթե ուրիշ տեղից հրավեր չստանամ, ուղղակի Վիեննայի վրայով Փարիզ պիտի գամ. բայց ե՞րբ, չեմ իմանում»⁵⁰:

Կոմիտաս Իզմիրի մեջ ևս դասախոսություններ մը ներկայացավ առաջին անգամ և հայ երաժշտության ինքնուրույն գեղեցկությունը պանծացուց, զայն ներկայացնելով իրեն շքեղ գոհարներն մին հայ ժողովուրդի հոգեկան զանձին: Իր այս դասախոսության մեջ է, որ Կոմիտաս ըրած է խորապես նշանակալից այն խոսքը, թե «քաղաքակրթությունը տգետ ժողովուրդներու մեջ քաղաքաքանդություն է»:

Փոխանակ 50—60 երգիչի, ինչպես կասկածներ էր Կոմիտաս, 135 երկսեռ երիտասարդներ խմբվեցան իսկույն իր շուրջը, որոնք քանի մը շաբաթեն երգիչի պիտի փոխակերպվեին անոր մոգական շունչին տակ, և, ինչպես կգրեր Սուրեն Պարթևյան խումբին փորձերուն ներկա ըլլալն հետո, «Կոմիտաս վարդապետ, շնորհիվ երաժշտական իր ներհուն մեթոդին, հաջողած է, կարճ ժամանակի մեջ, այնպես մը մարդել իր երկսեռ աշակերտները, որ ալ կարելի դարձած է իրեն տիրական համերգավարի իր մատեներովը լարել, մազնիսացնել զանոնք, և իր ուզած ներգաշնակություններն հանել անոնց հոծ շարքերեն»⁵⁰:

Համերգը, որ 1911 փետրվար 13-ին տեղի ունեցավ Սպորտինգի սրահին մեջ, կախարդեց նաև Իզմիրը և զմայլեցուց օտարները, որոնք հոն ներկա էին: Ու ավելցցենք, որ հայ հոգևոր դասը իր Պոլսո կարգակիցներին ավելի լայնախոհ եղավ: Համերգին ներկա եղան առաջնորդ Ինճյան վարդապետը, Հակոբ Աշոտ եպիսկոպոս և քահանաները: Իզմիր, այս կեսին մեջ, մայրաքաղաքը կհեղձեր...:

⁵⁰ «Մշակույթ», Փարիզ, 1935, էջ 163:

⁵⁰ «Երաշխեք», Իզմիր, 1911, հունվար 26:

(Շարունակելի)

Գ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

(Անդամ Գերագույն վոկալե Խորհրդի)

Գ Ր Ի Գ Ո Ր Տ Ղ Ա *

Ուշագրավ է Գրիգոր Տղայի «Ասացից բան մի յայտնի» բառերով սկսվող մանկավարժական ոտանավորը: Այս երկը մեր միջնադարյան բանաստեղծության մեջ առաջին մեծ ոտանավորն է, որտեղ խարաղանվում է շար լեզուն՝ բամբասանքը, զրախոսությունը, շատախոսությունը և խոսվում է կրոնական և մարդասիրական գաղափարների մասին:

Այս ոտանավոր-խրատը հորինելիս, Գրիգոր Տղան օգտվել է ժողովրդական բառ ու բանից, իմաստուն, փորձով սաուզված առածներից ու դարձվածքներից: Չար լեզուն ամենից առաջ վնասակար է իրեն՝ խոսողի և ապա թունավոր՝ ուրիշների համար:

«Քանզի այր երկարալեզու քարբի նման է,
Ապա թէ ոք հարու նովաւ իժ և կարիճ է:

Մի՛ քարշիր զքո լեզուդ, որ քեզ
յաւգուտ չ...»¹²⁶,

Բարոյակրթական և ընկերասիրական խրատների գաղափարները ընդհանրացնելով ու խորացնելով, հեղինակը սրանք հասցնում է մարդասիրության աստիճանին: Մարդը ոչ միայն լեզվով, նաև սրտով ու գործով միշտ և անսահմանորեն պետք է բարյացակամ և բարի լինի:

Լեզվի կապակցությամբ տրված խրատները շեն սահմանափակվում միայն նրանով, որ մարդը չի նի զրախոս կամ շարախոս: Սա խրատների միայն մի կողմն է. լեզուն զսպելով հանդերձ՝ պետք է զսպել և լսողությունը: Որքան մարդու լեզուն, բերանը, այնքան էլ կարող է մեղանչել նրա լսողությունը՝ ականջը:

«Խից զքո ականջդ և ի սպանող ձայնէ,
Մի՛ լսել բան ապիկար զսիրելոց քումմէ:

Ջի լսել բամբասանաց բան քաղցրագոյն է,
Բայց յետոյ զառնայ լեղի և

յանաւգուտ է»¹²⁷:

Չարախոսությունների և բամբասանքների վատ կողմերից մեկն էլ այն է, — բացատրում է հեղինակը, — որ լեզվի, խոսքի հասցրած վերքը թե՛ անբուժելի է, և թե՛ անմոռաց: Մարմնական վերքը կարելի է բուժել, բայց լեզվի՝ հոգուն պատճառած վերքը, ո՛չ միայն ավելի խորն է ու ծանր, այլև անբուժելի է: Չարագործի մահվամբ նրա գործունեությունը, շար արարքները վերջանում են, բայց շարախոսի հասցրած վերքը նրա մահից հետո էլ հարատևում է:

«Խոց որ ի տիգէ, փոյթ ողջանալ կարէ,
Բայց խոց որ ի լեզուէ, միշտ նորոգել գիտէ:
Ամենայն շարիք շարեաց մինչև ցմահն իցէ:
Չար լեզուի խոցն և յետ մահու կտրէ»¹²⁸:

Պակաս հեաաքքրական չէ Գրիգոր Տղայի «Յորժամ զիս ինձէն գտայ» մյուս մեծ ոտանավորը: Եթե «Ասացից բան մի» ոտանավորում հեղինակը հանդես է գալիս միայն ուսուցողի, խրատողի դերում, ապա այստեղ արգեն երևում են բանաստեղծի ոչ միայն մտքերն ու գաղափարները, այլև նրա զգացումները և ներքին աշխարհը: Այս գործը ձևի անսակեռից էլ կարևոր է նրանով, որ հեղինակը ինքն իր հետ է խոսում, խորհրդածում, կշռադատում, զգում և ապրում:

«Յորժամ զիս ինձէն գտայ,
Ես ընդ իս սակաւ խօսեցայ,
Ըզմիտս իմ առ իս բերի,
Ձայս գերիս, որ յիս կայ մնայ»¹²⁹:

Եւ ապա սկսվում է ինքնախոսությունը՝ նենգավոր շարը ամեն վայրկյան կրնկակոխ

* Շարունակված «Էշմիածին» ամսագրի 1964 թվականի № ԺԲ-ից, 1965 թվականի № Ա-ից, Ե-2-է-ից, Ը-Բ-ից և Ժ-ից:

¹²⁶ Ձեռ. № 5707, էջ 266:

¹²⁷ Անդ:

¹²⁸ Անդ:

¹²⁹ Անդ, էջ 267:

հետևում է բանաստեղծին, որը զրկված է հանգստությունից, հոգու անդորրությունից։ Բանաստեղծը բողոքում է, որ բացի շարից, նենգավոր մարդկանցով էլ է ջրջապատված. մարդիկ, որոնք ամեն ժամ կարող են անմեղներին զայթակղեցնել և նետել մեղքի օվկիանը, դարձնել հավիտենական «բոցոյն ճարակ»։ Քանի գնում, նրա հոգեկան աշխարհը ավելի սաստիկ է արևելվում և հասնում ողբերգության, ինչպես նարեկացին իր Մատյանում և Շնորհալին՝ «Աշխարհ ամենայն» երգում։

Բուռն են բանաստեղծի հույզերը, «զի անհնարին ցաւօք» է բռնված։ Նա համոզված է, որ զփար թե աշխարհում իրեն պես մեղապարտ, հոգեկան ծանր ապրումներ ունեցող մի ուրիշը չի։ «մեղացն իմ շարեաց պարտեցալ»։

Բանաստեղծը, իրեն համարելով աշխարհի ամենամեղավոր մարդը, գտնում է, որ ինքը կտրված է բանական կյանքից։ Ցավով է նշում, որ մի ժամանակ իրեն սիրող բոլոր մարդիկ՝ արդեն մոռացել և խորթացել են. հետևաբար, ինքն արդեն կորած է աշխարհի համար։

«Ձկա սիրելի բնա,
Բարեկամ ումեք չերեալ...»¹³⁰,

Իսկ ի՞նչ պետք է անի այդ մեղավոր, մոռացված մենակ մարդը՝ մեղսալի աշխարհում։ Առաջմ նա դառնում է միայն հետևյալ ելքը և դարձյալ դիմելով ինքն իրեն, ասում է.

«Գնա դու ծանաւթ լիցիս,
Աղքատաց դասուն հետեալ,
Զի Տեառն օրհնութեամբ ձայնին,
Ընդ նոսին լիցիս կոչեցեալ»¹³¹,

Մեղքի ու զղջման զգացումներից պակաս ծանր չէ ապերախտության և ամոթի զգացումը։ Այս բոլորը իրար հետ միացած՝ ավելի փոթորկալի են դարձնում նրա ապրումները.

«Եւ ինձ սեւազգեստ մեղօք,
Դատապարտ գլխով կորանալ,
Ահա մեծ ամալթ է ինձ,
Ցաւ և վեր գերոյս գերանալ»¹³²,

Սա արդեն բանաստեղծի ողբերգության վերջին, ամենարարձր աստիճանն է։ Այստեղ արդեն մեռնում է ընտրություն անել՝ կա՛մ հուսահատ կործանվել մեղաց հորձանքներում և կա՛մ նարեկացու պես բռնել հույսի լարը, աղերսել ներողամիտ Հորը՝ փրկության ափը դուրս գալու համար։

¹³⁰ Ձեռ. № 5707, էջ 267,

¹³¹ Անդ,

¹³² Անդ,

Գրիգոր Տղան իր ողբի ձայնը հասցնում է երկինք, դիմում լեռներին ու ծովերին՝ ծանր ու խոր են նրա հոգեկան ցավերը, այնուամենայնիվ նա աստիճանաբար «ինքն իրեն գտնում» է և ձեռքը մեկնում դեպի հույսը՝ միակ հենարանը։ Նա ուզում է ապրել և վերածնվել։ Ահա դրա համար էլ այս անգամ նա դիմում է ողջ բնությանը, բանական և անբան արարածներին և աղերսում.

«Գթացէք յիս, մոլորեցալ,
Կենաց իմ պատճառ գտէք...

Այրիմ, խորովիմ ես յիս,
Կենաց դեղ՝ խնդրեմ թէ կենամ»¹³³,

Եւ նա համոզված է, որ զղջումով և ապաշխարության իր հույսերը պիտի արդարանան և ինքը չպիտի չրկվի երկնի շնորհներից.

«Ի ժամ ընկերացն իմոց,
Պսակով լուսոյն խրախանալ
Եւ զգեստ փեսայի զգենուլ
Ընդ Աստուած անդին միանալ»¹³⁴,

Գրիգոր Տղայի չափածոյի մեջ այս ոտանավորը թե՛ ձևով և թե՛ բովանդակությամբ ավելի արժեքավոր է։ Ինքնախոսության և ինքներգության այս ձևը նախատիպ հանդիսացավ միջնադարյան մեր շատ տաղերգուների՝ Հովհաննես և Կոստանդին Երզնկացիների, Աղթամարցու, Թլկուրանցու և մյուսների համար։

Գրիգոր Տղայի չափածոյի մեջ, «Ողբ վասն առմանն Երուսաղէմի» քերթվածից հետո, իր ծավալով ու որակով երկրորդ տեղն է բռնում նրա «Յիսուս Քրիստոս Որդի և Բան» կրոնա-բարոյակրթական բանաստեղծությունը, գրված Ներսես Շնորհալու «Յիսուս Որդի» գործի հետևողությամբ ու ձևով։ Տղայի քերթվածն էլ սկսվում է աշխարհի ստեղծագործությունից։ Հեղինակը պատմում է Քրիստոսի մարդեղությունը, քրիստոնեական վարդապետությունը ստրածելու համար մարտիրոսների գործունեությունը և ավարանում վերջին դատաստանով։ Երկու գրվածքներն էլ սկզբից սկսվում են հետևյալ ձևով.

Շնորհալի

«Յիսուս Որդի Հօր Միածին,
Եւ ճառագայթ կերպարանին,
Մնունդ անճառ սկզբնատրպին
Անհատաբար քում ծնողին»¹³⁵,

¹³³ Անդ,

¹³⁴ Անդ,

¹³⁵ «Գիրք որ կոչի Յիսուս Որդի», Կ. Պոլիս, 1824 թ., էջ 3,

Գրիգոր Տղա

«Յիսուս Քրիստոս Որդի և Բան,
Հօր ճառագայթ անըսկզբան,
Բազուկ և կար և կերպարան,
Եւ հրաշալի նորա սահման»¹³⁶,

Գրիգոր Տղայի այս գործի բովանդակությունը, տաղաչափական ձևերը և տեղ-տեղ էլ հանդերձ զգալի չափով նման են «Յիսուս Որդի» ողբերգությանը: Սրանք տարբերվում են հիմնականում կառուցվածքով և ծավալով: Շնորհալու «Յիսուս Որդի»-ն բաղկացած է երկու հազար, իսկ սա՝ հինգ հարյուր տասնև-վեց երկուող տներին:

Շնորհալու պոեմն ընդգրկում է զարերի պատմությունը, մարդկության անցյալը, ներկան և ապագան, իսկ Գրիգոր Տղային՝ զխավորապես նոր Կտակարանի բովանդակությունը՝ մի թուցիկ ակնարկով Ադամ նախահոր գործերի վրա:

Ըստ պոեմի, Ադամը մարդկային ցեղի հանդեպ ճակատագրական սխալ է կատարել և ամբողջ կյանքը գատապարտել տանջանքի ու մահվան: Այս ծանր դրությունից ազատվելու համար, տարբեր ժամանակներում աշխարհ են գալիս բազմաթիվ մարգարեներ, որոնք, ըստ բանաստեղծի, զարեր առաջ նախապատրաստական, գաղափարական աշխատանք են կատարում քրիստոնեական վարդապետության համար:

Այնուհետև նկարագրվում է Փրկչի ծնունդը և քաջատրվում Հիսուսի խաչելության նշանակությունը՝ մահը, թաղումը և հարությունը: Հարության նկարագրության մեջ տրվում է նաև, թե ինչպես մեղքը պարտվում է վերջնականապես և խորտակվում է սանդարամետր: Մարդկության վզին դարերով ծանրացած Ադամի մեղքը Փրկչի լվանում, մաքրում է իր արյամբ և վերածնվում է աշխարհը:

Նորոգապէս աշխարհ շինի,

Որով Աստուած ընդ մեզ խառնի»¹³⁷:

Ապա բանաստեղծը խոսում է, թե ինչպես առաքյալների բերանով Քրիստոսը տալիս է «մարդկանց հրաւէր բարի», որպեսզի նրանք այլևս չկրկնեն նախահոր ճակատագրական սխալը:

Քերթվածի առաջին մասը այսպես էլ վերջանում է: Այնուհետև բանաստեղծը իր խոսքը դարձնում է դեպի հայ իրականության անցյալը, հայրենասիրական մեծարանքի խոսքեր է ասում մեր քերթողհայր Մովսես խորենացու մասին, որը գրել է շնորհալի հայ ազգի ծննդաբանությունն ու պատմությունը:

«Մի է և այն Սուրբ Հայկազնի,
Մովսէս քերթող խորենացի,
Սուրբ և ընտրեալ և հրաշալի,
Ճշմարտախօս իմաստ բանի»¹³⁸:

Ըստ պոեմի, մարգարեները գուշակել, բաց են արել զարերի գաղտնիքներն ու անհմանալին, իրենց մտքի աշքերով զարերի վրայից թռչել դեպի ապագան: Սակայն այլ տեսակ լուսավոր միտք ու հոգի է ունեցել խորենացին: Եթե մարգարեները մտքով թռչել են առաջ, նախատեսել ապագան, ապա խորենացին, իր պայծառ մտքով դեպի ետ էլ է գնացել: և լուսավորել մեր ազգի անցյալը: Ժամանակը նրան էլ ծածկած է պահել իր անթափանց շղարշով: Նա բացել է պատմության գաղտնարանի դռները, համարձակ ներս մտել, վառել է իր մտքի պայծառ ջահը, դտել է մարգարեության կյանքի հոդեկան գանձերը, լույս աշխարհ հանել այն և նվիրել իր ժողովրդին ու աշխարհին:

«Ձոր և տեսեալ աշօք լինի,

Գրողով ցուցէ ամենայնի,

Համանման մարգարէի,

Ձծածկեալ սնանսն առնի յայտնի»¹³⁹:

Եթե մինչև Մովսես խորենացու մասին խոսելը Գրիգոր Տղայի այս պոեմը ընթանում էր «Յիսուս Որդի» երկի հունով, ապա այստեղից սկսած մտնում է աշխարհիկ, պատմական իրադարձությունների և նկարագրությունների բնագավառը և ընթանում Շնորհալու «Վիպասանություն» պատմական պոեմի ճամբերով ու ոգով:

Շնորհալու վիպասանության մեջ հայոց պատմությունը մի ազգապատում է՝ սկսած Հայկ նահապետից մինչև ԺԲ դարը, զրված չեմք հայրենասիրության: Իսկ Տղայի մոտ թեև պատմական մասը շատ քիչ է, միայն Մովսես խորենացու մասին է խոսվում, սակայն այս մի գրվածք էլ բավական է եղել հեղինակի համար, որպեսզի քերթողհոր անձի և գործերի չեմք նկարագրության առնչությամբ կարողանար դրսևորել իր հայրենասիրությունը: Այստեղ խորենացին առանձնապես մեծարվում է նաև նրա համար, որ նա, սկսած նախահայր Ադամից, տալիս է նաև հայ ազգի ծննդաբանությունը:

Սակայն պոեմում Մովսես խորենացին իր ազգի պատմության և ազգաբանության սոսկ նկարագրող չէ: Նա վեր է հանում և գնահատում հայ ժողովրդի աշխարհիկ, հոգևորական և պետական նշանավոր գործիչների լավ ու վատ գործերը. նա խիստ քննադա-

¹³⁶ Զեռ. № 5707, էջ 259:

¹³⁷ Անդ:

¹³⁸ Անդ, էջ 260:

¹³⁹ Անդ:

տում է վատերին, անարիներին և անիմաստասիրներին: Գովասանքի խոսքեր է ասում արիներին, իմաստասեր, քաջ և հայրենասեր գործիչներին հասցեն: Եվ որ կարևորն է,— ասում է լանաստեղծը,— խորհնացու դիրքը երկար դարեր, բազմաթիվ սերունդներ է դաստիարակել՝ արիության և հայրենասիրության ոգով: Հստ քանաստեղծի, այդ դիրքին է եղել ժԲ դարի մեր ազգային լավ ու վատ գործերի չափանիշը:

«Եւ որ շարեաց գործ և բարի,
Սովաւ այն մեզ հրատարակի.
Մինչև ի վերջ եկեալ տոհմի
Այն թարմատար ազգըն հոռի»¹⁴⁰:

Գրիգոր Տղան այս պոեմում խորհնացու պես դայրույթով է գրում այն նեղմիտ, շահասեր, քաղաքականապես կարճատես տոհմերի և իշխանների մասին, որոնք իրենց անձնական, ժառանգական շահն ու իրավունքներն ավելի բարձր են համարում, քան թե ազգի հավատը և հայրենիքի շահերը:

«Որք մոռացան ըզհայրենին,
Աստուածադիր լան հրամանի.
Դարձան յինքեանս և առ քաղցի,
Գիշապելով դմիս բազկի.
Եղբայր եղբար լեալ թշնամի,
Եւ հարազատն ազգատոհմի»¹⁴¹:

Ժողովրդի մեջ բարոյականություն, ազնվություն և մարդասիրություն տարածելու, և ընկերական ու կենցաղային արատներից հեռու պահելու նպատակով՝ Գրիգոր Տղան քննադատում է ինչպես մի շարք հողեորականների, այնպես էլ պաշտոնյաների թերությունները, բացասական կողմերը:

Պոեմից երևում է, որ պաշտոնյաները թագավոր, իշխան, պետ և դատավոր, իրենց աստիճանին ու վիճակին համեմատ, տարված են շահամոլությամբ: Նրանք փոխանակ ժողովրդին ծառայելու, նրա պետքերն ու կարիքները հոգալու, վարում են ցոփ կյանք և խապա հեռու են մարդկային առաքինություններից:

Հասարակական կյանքում եղած արատների ու անարդարության դեմ այնքան է զայրացած լանաստեղծ կաթողիկոսը, որ դժվարանում է հարմար լառեր գտնելու՝ այդ բացասական կողմերն ու երևույթները լրիվ բնորոշելու համար:

«Եւ ոչ ունիմ իսկ բան յարմար,
Ծառեալ զտեսեալ պատմագրար»¹⁴²:

Պոեմում որքան դառնություններ են նկարագրված դարաշրջանի արատավոր կողմերը, նույնքան էլ սիրով ու համակրանքով է խոսվում բարի, իրենց կոչման արժանի, ազնիվ, առաքինի և տաղանդավոր մարդկանց մասին:

«Որք յարուեստից խորս հասան,
Եւ հանճարիւք բազմաւք լցան.
Նաև յարուեստըս ղանաղան,
Ի ձեռագործս խոհական
Յոյժ գերագոյն յայն ղովեցան»¹⁴³:

Զիշտ և իրական գծերով են տրված ժամանակի հասարակական կյանքում եղած երևույթները: Բանաստեղծը կարողացել է վերհանել այդ շրջանի կյանքի սավերոտ կողմերը՝ լավ դիտողականությամբ:

Արիստակես Լաստիվերտցին, Ներսես Շնորհալին և Գրիգոր Տղան, այս երեք հայրենասերներն էլ, թեև իրենց ողբերի ու գործերի մեջ ճիշտ դիտում են հասարակության արատավոր կողմերը, նկարագրում են այն ճշմարտացի, սակայն երբեք էլ դրանց պատճառները համարում են մեղքը:

Բանաստեղծը համոզված է, որ Փրկչի մարդեղության խորհուրդը իր նման մեղավորներին փրկելն է: Եթե մաքսավորը, փարիսեցին, ավաղակն ու այլ մեղավորները նոր կտակարանում խոր կերպով ղղջալով՝ իրենց հույսերը կապեցին Հիսուսի հետ և փրկվեցին, ապա ինքը և իր ժամանակի մեղավորները ևս կփրկվեն՝ եթե հավատան որ,

«Քանզի ի քէն նախ գոյացաք,
Իմաստութեամբ քո վարժեցաք.
Լոյս ըզփառաց քո ըզգեցաք,
Հոգւով ի քէն կենդանացաք»¹⁴⁴:

Պոեմի այն մասը, ուր հասարակական աղետները բացատրվում են մեղքով, շաղկապված է դավանաբանական մոտիվների հետ, որոնք Գրիգոր Տղայի գործերում նկատելի տեղ են զբաղում: Այս հատվածում նա շարադրել է Հայ Եկեղեցու ուղղափառ դավանանքը և բացասել երկու բնության բանաձր:

Դավանաբանական տեսակետից շատ նմանություն կա Գրիգոր Տղայի արձակ թղթերի և այս պոեմի մեջ: Դավանաբանական հարցերը, քաղկեդոնականության դեմ ձևակերպած բանաձևերը հետևողականորեն անցնում են նրա մի քանի արձակ և չափածո դործերի միջով: Դավանաբանական հերքերով էլ վերջանում է այս մեծ պոեմը:

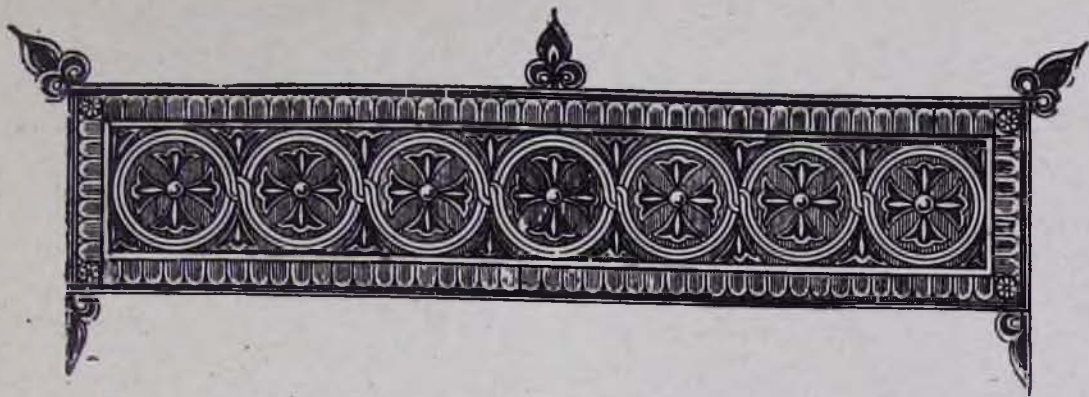
¹⁴⁰ Անդ, էջ 262:

¹⁴⁴ Անդ:

¹⁴⁰ Ձեռ. Մ 5707, էջ 260:

¹⁴¹ Անդ:

¹⁴² Անդ, էջ 261:

Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ*

4. ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍՏՎԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻ ՄԱՍԻ ՎԵՐԱԳԱՐՁԸ ՀԱՅ ԵՆԻՆՆԵՐԻ ԳԻՐԿԸ (1690 թ.)

Վերադառնալով Տրանսիլվանիայի հայերի կաթոլիկացման պատմությանը, պետք է նշել, որ սխալ է Տրանսիլվանիայի հայերին դավանափոխ անելու գործը կապել միայն Օքսենտ Վրդարյանի անվան հետ: Ընդհանուր է, թե մեծ եղավ նրա դերը, սակայն նա միայնակ ոչինչ չէր կարող անել, եթե այս գործում նրան թե ու թիկունք չկանգնեցր կաթոլիկական համաեվրոպական «գինանոցը»: Այս առումով էլ, որքան ծիծաղելի են այն աղբյուրները, երբ Վրդարյանին, որը փաստորեն մի նոր նիկոլ էր հանդես եկել Տրանսիլվանիայում, համարում են իրրե երկրորդ լուսավորիչ: Հայերի կաթոլիկացման գործում մեծ շահագրգռվածություն և կարևոր դեր էին խաղացել Ալստրիայի արքունիքը և լեոպոլդ կայսրի գլխավորությամբ, Հռոմի պապը և նրա ղեկավարած Պրոպագանդան, Տրանսիլվանիայում գործող պապական բարձր հոգևորականությունը և վերջապես լվովի հայ կաթոլիկ թեմը, որը դեռևս նիկոլ թորոսովիչից, ինչպես նաև ինքնին, անվանա-

կան իր իրավասությունն էր տարածել նաև Մոլդովայի հայ թեմի վրա: Գովրիկյանը նախ և առաջ հիշատակում է Լեոպոլդ կայսրի «ջանքերը» Տրանսիլվանիայի հայերին կաթոլիկացնելու գործում. «Լեոպոլտոս շատ աշխատեցավ որ հայերն, որ Մինաս եպիսկոպոսի առաջնորդությամբ Դրանսիլվանիա եկած էին, Հռոմա գահուն հետ միանան: Եվ իր ազնվական աշխատությունը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) պարապի չելավ»¹⁰⁴:

Նույնիքն Վրդարյանը ևս Լեոպոլդ կայսրին ուղղված մեղ ծանոթ գրության մեջ նշում է, որ այդ միությունը միայն իր վաստակը չէ, այլ որ նախախնամության, Հռոմի Եկեղեցու և Լեոպոլդ կայսրի օգնությամբ է այն տեղի ունեցել: Այս հարցին վերաբերող պարբերությունը մեջ ենք բերում բաւոացի.

«Այս միությունը, չէ թե պարզապես Ավրսենաիոս Վրդարյանին — միայն անկատար գործիքին և անօգուտ ծառային—հապա

¹⁰⁴ Լ. Գ. Գովրիկյան, «Դրանսիլվանիո հայոց մետրոպոլիտը», էջ 18:

ՈՒՂՂԵԼԻՔ.— Սույն հոդվածաշարի Ա մասում, «էջ-միածին», 1964 թ., ԺԲ համարի 39-րդ էջի Ա սյունակում, վերևից առը 25—26 տպագրված «1636 թվականին մի հայ միսիոներ Ռեմոնդի անունով» գրվածքի տեղ պետք է կարդալ «1636 թվականին մի այլ կաթոլիկ միսիոներ Ռեմոնդի անունով»:

* Շարունակված «էջմիածին» մասագրի 1964 թվականի № ԺԲ-ից և 1965 թվականի № Ա-ից:

ամենակարողին գործը, Հոռվմա Եկեղեցվույն հոանգուն աղոթքներուն արդյունքը, սուրբ հավատո տարածման արժանյացն և մեր ամենադթած Տիրոջ Լեռնուտոս Ա-ին իշխանությանը հետևութիւնն էր»¹⁰⁵։

Ինչպես կարելի է տեսնել կայսերական հրովարտականրից, Հայ Եկեղեցու դավանության պատկանող հայերի մուտքը Տրանսիլվանիայից ներս խիստ արգելված էր։

Լեռնուղ կայսրի կինը՝ Էլենորա կայսրուհին ևս Վրդարյանին շքեղ եպիսկոպոսական զգեստ և եկեղեցական սպասներ նվիրեց, անշուշտ նկատի ունենալով նրա «նվիրվածութիւն»-ը դեպի կաթողիկոսյան տարածման գործը։

Կաթողիկոսյան տարածումը Տրանսիլվանիայում ևս զուտ քաղաքական և տնտեսական նշանակութիւն ունեւր։ Տրանսիլվանիան կայսրութեան գաղութը դարձնելու ցանկութեամբ, Հաբսբուրգները մեծ կարեւորութիւն էին տալիս կաթողիկոսյան տարածմանը։ Վրդարյանի միջոցով հայերի վերնախավին որոշ արտոնութիւններ տալու խոստումով, ձգտում էին արագորեն նրանց կաթողիկոսացնել։ Արքունիքը այսպիսով մի կողմից իրեն համար հենարան էր ուղում ստեղծել, իսկ մյուս կողմից, նրանց հնավանդ սովորութիւնները արմատախիլ անել փորձելով, ուղում էր նրանց ձուլել։ Նույն ժամանակ Կաթողիկ Եկեղեցին հայերին բռնի կաթողիկացնելու միջոցով ձգտում էր տեւ դառնալ մի հասութեաբեր թեմի և հայերից քարոզիչներ պատրաստել, այլ վայրերում գտնվող հայերին ևս կաթողիկոսացնելու համար։

Այսպիսով, Մուղղվայում իրենց վայելած երբեմնի իրավունքները վերականգնելու, ինչպես նաև մի շարք արտոնութիւններ ստանալու նպատակով, նախ և առաջ դավանափոխ էր եղել Մուղղվայից գաղթող հայերի բարձր դասը, այսինքն ունեւր աշխարհականները և բարձր հոգեւորականութիւնը։ Ժողովրդի մի մասը, պահպանելու նպատակով իր հայրենի սովորութիւնները, ստիպվել էր կրկին վերադառնալ Մուղղվա, իսկ մյուս մասը մնացել էր տեղում։ Զուրջով քաղաքի հայոց հիշատակարանում այդ մասին ասված է հետևյալը. «... ոմանք զկնի դադարման խռովութեանն, դարձան անդրէն յերկիրն Պուղտանաց, ոմանք մնացին ասա ի Ծուրձով մինչև ցայսօր»¹⁰⁶։ Մենք տեսնում ենք,

որ նույնիսկ Վրդարյանից ձեռնադրված Օթսենտոս Վարդանյան եկեղեցականը, որ 1700 թվականին Յաշից եկել էր Եդիսարեթ, թուրքերի շատ շուտով, 1708 թվականին, թողնելով Եդիսարեթուպոլիսը, վերադառնում է իր հին հայրենիքը։ Այս վերադարձը պատճառաբանված է իբր հետևանք մի կողմից իր անկարողութեան և մյուս կողմից արտաքին խռովյալ վիճակին¹⁰⁷։ Կասկածից դուրս է, որ նա էլ կաթողիկոսյանը թողնողներին մեկը պետք է լիներ։

Ուշագրավ է այն, որ նույնիսկ կաթողիկական աղբյուրները խոստովանում են, որ Եդիսարեթուպոլիսի և նրա շուրջ գյուղերում ապրող հայերի մի մասը, որն ընդունել էր կաթողիկոսյանը, վերստին վերադարձել էր իր հին դավանութեանը և պահպանել այն երկար ժամանակ։ Կաթողիկոսացած հայերի մյուս մասը, որը, ինչպես տեսնւք, կազմված էր նաև բարձրաստիճան հոգեւորականներից և աշխարհականներից, բռնելով չափավոր ուղի, միանալով Հռոմի հետ, ցանկանում էր, սակայն, պահպանել հայկական ծեսը և պահանական սովորութիւնները։ Սակայն, պետք է նշել, որ այդ մասը միատարր չէր, կար նաև լատինամոլների մի հոսանք։

Այժմ քննենք դաղթող հայերի յուրաքանչյուր մասը առանձին։

Առաջին հերթին, ինչ վերաբերում է Տրանսիլվանիայից Մուղղվա վերագարձող հայերին, պետք է ասել, որ մեծ համարձակութիւն էր պետք այդ օրերին իրենց դեռևս նոր սարքած տները լքելով, հակառակվելով կաթողիկոսյանը, վերադառնալ Մուղղվա, մանավանդ այնպիսի մի ժամանակ, երբ այդ երկրում 1670-ական և 1680-ական թվականներին դեռևս լրիվ խաղաղութիւն չէր հաստատվել։

Ինչպես տեսանք, 1677 թվականին, Անտոնիե Ռուսետ Մուղղվայի իշխանը հայերին թեև հրավիրում էր գալ և առանձնաշնորհումներ էր խոստանում, սակայն այդ և հաջորդ տարիներին վերադարձող հայերի թիվը այնքան էլ մեծ չէր կարող լինել մի շարք պատճառներով։ Նախ որ Մուղղվայում շատ կարճատե եղավ հիշյալ Անտոնիե Ռուսետի իշխանութիւնը, ընդամենը միայն 3 տարի (1675—1678)։ Նրա հաջորդ Դուախարչկու Կանտակուզիեյի իշխանութեան (1673—1675 և 1684—1685) առաջին շրջանը մնաց մարդկանց հիշողութեան մեջ թաթարների ահոնի թալանով, որոնք ձմեռել էին երկրում, որպեսզի լեհերը զբաղվեն այն։ Վերջի-

¹⁰⁵ Զ. Գ. Գալբիլյան «Հայք յեդիսարեթուպոլիս, Բ, էջ 157։

¹⁰⁶ Հովնանէս Անեցի, «Միբվիդի ու Ծուրձովի հայ գաղթականութիւնները», «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, էջ 134։

¹⁰⁷ Զ. Գ. Գալբիլյան, «Հայք յեդիսարեթուպոլիս», 1826—1904, Գ, Վիեննա, 1904, էջ 427—428։

նիա: նա զգալով, որ կաթոլիկությունը թողած հայերը, որոնք վայելում էին Ապաֆի իշխանից զանազան իրավունքներ, կարող են վարակիչ օրինակ հանդիսանալ նաև մնացյալ հայերի համար ևս, փորձում է նույնիսկ անցնել զինված միջամտության: Ահա թե ի՞նչ է գրված այս մասին նույն հուշագրում. «Եվ որովհետև Դրանսիական իշխանն պաշտպանություն գտած Պաշպալովի հայերուն արտոնացյալ դիրքն և հասարակաց ծանրաբեռնությունն ունեցած ազատությունը (immunitas) յուր հավատացնողը համար վնասակար խայծ ու հրապույր մը կհամարենք, անոր համար իբրև եկեղեցական հովիվ՝ բարոյական վնասուց արմատաքի բժշկությունը գտնելու համար Վետերանի զորապետին¹¹⁵ դիմեցա՝ Սակայն Ապաֆի իշխանի միջամտությամբ Վրզաբյանի նիկոլական այս փորձը, որը արյունահեղությամբ կարող էր վերջանալ, ի դերև ելավ, և զորավարը նրան խորհուրդ տվեց դիմել Տրանսիլվանիայի կարգերին¹¹⁷:

Հիշյալ հուշագրից երևում է նաև, որ Վրզաբյանը սկզբից եթե վստահություն չի ունեցել իբ ձեռքով կաթոլիկության մղված հայերի վրա և նրանց կաթոլիկության մեջ հաստատ պահելու նպատակով, հատկապես Նդիսարեթուպոլսի հայերից պարտավորագրեր էր վերցրել, ըստ որի կաթոլիկության հարած յուրաքանչյուր հայ, եթե համարձակվեր իր՝ այսինքն եպիսկոպոսի իրավասությունից դուրս գալ, բացի եկեղեցական պատժից, պարտավոր էր վճարել նաև 600 ֆլորին տուգանք¹¹⁸: Ըստ երևույթին, այս միջոցառումը ևս անհաջողության էր մատնվել: Վրզաբյանը դիմելով կարգերին, այնտեղ

որոշվեց, որ եթե նա կկարողանա ապացուցել, որ հայերը սկզբից եթե Հռոմեական Եկեղեցուն են պատկանած եղել, այդ ժամանակ նրանց հարցը կքննեն կաթոլիկները, իսկ եթե ոչ՝ բոլոր կարգերը 1692 թվականին կլուծում տերության ավագածոդովը 12 հոգուց մի մասնաժողով ընտրեց, և ըստ հուշագրում գրվածի, իբր համոզվեց, որ Նդիսարեթուպոլսի հայերը առաջ առանց բացառություն, մնացյալ հայերի նման, կաթոլիկ են եղել: Ապա Տրանսիլվանիայի կառավարության խորհրդի առաջ նաև քննվեց, թե արդյո՞ք Հռոմի հետ միացումը վերարերում է միայն հավատի հարցերին, թե՞ շոշափում է նաև այլ հարցեր: Ապա մի շարք հայերի մոտ գնալուց և հարցուփորձ անելուց հետո, երբ պարզեցին, որ այդ միությունը միայն դավանության է վերաբերում, հազորդեցին վերին կառավարության¹¹⁹:

Այս բոլորը վկայում են, որ ճգնաժամային դրույթուն էր ստեղծվել Տրանսիլվանիայի հայ կաթոլիկ քարոզչության համար: Հայ կաթոլիկ վերնախավը և հատկապես Վրզաբյանը, ահազանգելով լեռպուդին, որպես կաթոլիկության մեծ հովանավորի և տարածողի, աղերսում էին շուտափույթ օգնության հասնել, քանի որ Տրանսիլվանիայի հայերի մի մասը, երկրում կիրառվող հարկային ծանր քաղաքականության հետևանքով, թողնում և հեռանում էր, մյուս մասն էլ, Ապաֆի իշխանի խոստումներով, թողնում էր կաթոլիկությունը և վերադառնում իր հին դավանությանը: Վտանգ կար, որ մնացած հայ կաթոլիկներն էլ, մեղմելու համար իրենց տնտեսական փիճակը, անցնեին Ապաֆիի հովանավորության ապավինած հայերի բանակը: Այսպիսով, ինչպես նշված էր նույն հուշագրի վերջում, «Պաշպալովիցվոց (իմա՝ Նդիսարեթուպոլսի) հավատքին ուրացությանն և ասկե հառաջ եկած խնդրույն որոշմանը հապաղելուն համար, վտանգ կա, որ Հռոմի մեկեղեցվույն հետ եղած լմնցած միությունը վախճան չընդունի»¹²⁰: Այս իսկապես որ ճգնաժամային շրջան էր: Իրա համար էլ նրանք հուսակտուր դիմում էին լեռպուդ կայսրին. «Կարգերն ինչպես կերևա, որոշում մը պիտի չընեն, մինչև որ յուր Վեհափառությունը խստով չի հրամայե, որ այս բանս թույլ մը հառաջ ընեն լմնցնեն»¹²¹: Այսպես էին գրում ծանր կացության մեջ ընկած Վրզաբյանի եպիսկոպոսն ու իր համախոհները:

¹¹⁵ Յր. Վետերանին (1650—1695 թ. թ.) Ավստրիայի ֆելդմարշալ էր և Տրանսիլվանիայի զորահրամանատար. նա 1688 թվականին արյան մեջ էր խեղդել Բրաշով քաղաքի բնակչության դիմադրությունը, հրանոթներով կրակել և այրել էր ավելի այդ քաղաքը (Տե՛ս

„Din istoria Transilvaniei“, I, editia a II-a, autori: Acad. Constantin Daicoviciu, Ștefan Pascu, Victor Chereșeșiu, Ștefan Imreh, Alexandru Neamțu, Tiberiu Morariu. București, 1951, p. 226, L. Predescu, „Enciclopedia Cugetarea“, p. 896. և „Энциклопедический словарь“, томъ VI, Петербург, 1892, стр. 128):

¹¹⁶ Ն. Գ. Գովրիկյան, «Հայք Նդիսարեթուպոլսի» Բ, էջ 162:

¹¹⁷ Տրանսիլվանիայում կարգերը միայն արտոնյալ դավանությունների պատկանող մեծամեծներից էին բաղկացած: Հայերը զուրս էին մնում:

¹¹⁸ Ն. Գ. Գովրիկյան, «Հայք Նդիսարեթուպոլսի» Բ, էջ 162:

¹¹⁹ Նույն տեղում, էջ 163—164:

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 164:

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 164—165:

նիս հաջորդել էր դարձյալ Գեորգե Դուկա իշխանը (1678—1683), որի նախկին իշխանության շրջանում հայերը ստիպվել էին գաղթել Տրանսիլվանիա, երբ երկրում լեհ-թուրքական պատերազմների պատճառով ստեղծված խառնակությունից բացի, իշխանը վարում էր հարկային ծանր քաղաքականություն, իսկ մյուս կողմից հայերն էլ, իբրև մասնակից իր դեմ կաղմակերպված շարժմանը, հալածանքի էին ենթարկվել Գեորգե Դուկային կրկին հաջորդել էր վերոհիշյալ Դուկատրաշկու Կանտակուզինո իշխանը (1684—1685), որի ժամանակ էլ, երկրում տիրող ահռելի սովի հետևանքով, քաղաք մտնող գայլերը ուտում էին մեռած անթաղ մարդկանց դիակները, ապա հարձակվում և հողառում կենդանի մարդկանց ու երեխաներին¹⁰⁸:

Պետք է նշել, որ հարևան Վալաքիայում ևս չէին կարող այդ շրջանում հաստատվել մեծ թվով հայեր, քանի որ հայերի գաղթից անմիջապես հետո, այդ իշխանապետության իշխան է դառնում նույն Գեորգե Դուկան (1673—1678), իսկ նրա հաջորդ Շերբան Կանտակուզինո իշխանը ևս (1678—1688), ծանրացրել էր հարկերը և ըստ ժամանակակից պատմիչի երկիրը ամայացել էր բնակիչներից¹⁰⁹:

Սակայն հակառակ Մուղդավայում տիրող ծանր պայմաններին, ինչպես տեսանք, դեռևս հայեր էին ապրում այնտեղ, և հայ գաղթօջախները պահպանում էին իրենց կյանքը:

Մեր նյութից դուրս է այստեղ Տրանսիլվանիայի Ապաֆի իշխանների կողմից հայերի նկատմամբ ցուցաբերված բարյացակամ վերաբերմունքի մասին խոսելը, սակայն առիթից օգտվելով, միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ ենք գտնում նշելու, որ տվյալ ժամանակաշրջանում ապաստան գտած բոլոր հայերի համար շենքող մի կյանք չէր ստեղծվել: Հասկապես ծանր պայմանների մեջ էին գտնվում գաղթող շքավոր հայերը: Միքայել Ա Ապաֆիի 1689 թվականի հրամանագրից ակներև է դառնում, որ մի շարք հայեր իրենց պարտքը վճարելու հնարավորություն չունենալով, կա՛մ թաքնվել և կա՛մ փախել էին երկրից: Ունեւոր հայերը ևս ղժգոհ էին մնացել, քանի որ փախողների պարտքը պարտաանդերը հայ հասարակության ունեւոր անդամներից էին պահանջում: Նրանց բան-

տարկում և շարժարում էին այնքան ժամանակ, մինչև որ կարողանային վճարել փախողի պարտքը: Իշխանը այժմ կարգադրում էր այլևս շանհանգստացնել համայնքի ունեւոր անդամներին, այլ պետք էր ստիպել պարտապանին վճարել իր պարտքը:

Նիստ ուղադրավ է, սակայն, այն փաստը, որ Տրանսիլվանիայում հայերի կաթոլիկացումից հետո փոխանակ էլ ավելի բարեկամվելու նրանց սնտեսական դրույթները, ընդհակառակը, ավելի էր վատթարացել. այդ ևս կարևոր պատճառ էր եղել, որ գաղթող հայերից շատեր դուրս գային երկրից: Այդ մասին արժեքավոր աղյացույց կարող է հանդիսանալ հայերի հուշագրեր տրված 1693 թվականին կնապոլդ կայսրին: Հուշագրում հայերը, պատմելով իրենց տնտեսական վիճակի վատթարացման և դրա հետևանքով մեծ թվով հայերի մեկնման մասին, գրում են, որ եթե այդպես շարունակվի, մնացող հայերն էլ կարող է մեկնեն Տրանսիլվանիայից: Հուշագրում ասված է. «Այս նեղություններուն պատճառով արդեն շատերն երկրեն դուրս ելլելու հաւկադրեցան: Եւ եթե Յուր Վեհափառությանը, Լեոբուտուս Ա, հզոր պաշտպանությամբ մը շմատուցանե սպիղանիք մեր ցաված վերքերուն, տարակույս չկա, որ ճոս մնացողներն ալ սլիտի հեռանան»¹¹⁰ (ընդգծումները մերն են—Ս. Գ.):

Այսպիսով, պետք է նշել, որ ինչպես Տրանսիլվանիայից, այնպես էլ այլ վայրերից որոշ թվով հայեր կրկին ապաստանած պետք է յինեին Մուղդավա, քանի որ 1693 թ. գրված մի նկարագրության մեջ միայն Սուլավայում հայերի թիվը հաշվում է 3000 հոգի¹¹¹, այս իհարկե մեծ թիվ էր, եթե նկատի ունենանք այն, որ այդ թվականից 20 տարի առաջ, Սուլավան գրեթե ամայացել էր հայերից:

Այժմ խոսենք Տրանսիլվանիայում հաստատված հայերի դրույթյան մասին: Ինչպես մի այլ տեղում տեսանք, գաղթող հայերը սկզբնական շրջանում կաթոլիկ չեն եղել և նույնիսկ ծածկելով իրենց դավանությունը լատին առաջնորդի անդապահից, ստացել էին երկու մատուռներ: Սակայն հետագայում, Վրգարյանի բարոզության շրջանում, նրա կողմից հետ էին խլվել այդ աղթարանները: Լատին հոգևորականությունը հայերին պայման էր դրել ազատ առևտուր անելու և այլ արտոնություններ ստանալու համար, անհապաղ ընդունել կաթոլիկությունը: Ըստ երևույթին, հայերին խոստաց-

¹⁰⁸ A. D. Xenopol, «Istoria Romanilor», VII, p. 248 և Lucian Predescu «Enciclopedia Cugetarea», p. 163.

¹⁰⁹ Mihail Roller, «Istoria R. P. R.», 1952, București, p. 213.

¹¹⁰ Ն. Գ. Գովրիկյան, «Հայոց յնդիսաբնթուպոլիս», 1780—1825, Բ, Վիեննա, 1899, էջ 160:

¹¹¹ Դեմ. Տան, «Արևելյան հայք», էջ 38:

ված այս արտոնություններն էին պատճառը, որ կաթոլիկական քարոզչությունը որոշ հաջողություն էր գտել հայերի մոտ վրդարյանի միջոցով: Սակայն, ինչպես պարզորոշ կերպով երևում է վերոհիշյալ հուշագրից, հայերը 1693 թվականին լեռնալուղ կայսրի առաջ մի տեսակ բողոք էին ներկայացրել՝ ուղղված Տրանսիլվանիայի կարդերի դեմ, որով ցույց էին տալիս, որ Հռոմի հետ միանալուց հետո, իրենց հույսերը ոչնչով չէին արդարացվել: Հուշագրում ասված էր, որ եթե Հռոմին միանալուց առաջ այլևայլ տուրքերով չէին ծանրարեռներ հայերին, րացի 100 ֆլորին վճարելու պարտականությունից, ապա այժմ, կաթոլիկ դառնալուց հետո, սկզբում 500 և ապա 2000 ֆլորին փող էին պահանջում իրենցից: Բացի այդ, նրանց ծանրաբեռներ էին նաև բազմատեսակ հարկերով, իսկ չվճարելու դեպքում սպառնում էին երկրից արտաքսելու հրաման տալ: Այժմ հայերին թույլ չէր տրվում օտար երկրներից վաճառքի ապրանքներ բերել, իսկ որոշ տեղերում էլ հայերը իրենց նոր ընդունած դավանությունը կիրառելու համարձակությունն անգամ չէին կարող ունենալ և այլն: Ահա լեռնալուղ կայսրին ուղղված աղերսագրի այս հարցին վերաբերող հատվածի թարգմանությունը. «Դրանսիլվանիո կարգերը, զազգայինները Հռոմյա Եկեղեցվուն հետ միանալեն հառաջ, այլևայլ տեսակ տուրքերով չէին ծանրարեռներ. և միայն վճարելու պարտական էին դաշնագրությամբ հաստատված ու վրանին դրված 100 հունգարական ֆիորինը: Սակայն միությունը հաստատվելեն ետև՝ ի սկզբան 500, ետքեն 2000 ու այս տարին նորեն 2000 ֆիորին կպահանջեն իրենցմե: Իսկ առանձինն հասարակությունները՝ բնակչության և եկամտի տուրքերեն զատ, նաև ուրիշ մասնավոր տուրքերով անհանդիստ կընեն մեր հայ եղբայրները, ու շարունակ անով կսպառնան, որ եթե չեն վճարեր, գիրենք երկրեն գուրս կվռնտեն: Ասոր վրա ավելցնենք ան ալ, որ հայոց խստով արգելված է, իրենց վաճառքներն—զոր միութենեն հառաջ կընեն—օտար երկրի բերել տալու: Եթե ասոր դեմ ընեն, գնած ապրանքներն իրենցմե կառնուն: Ինչպես վերջին ատենները պատահած փորձառությունները՝ բավականապես կապացուցանեն: Պաշտպան ամենեկին չունին... Այս ամեն նեղությունները—նորեն կըսեմ—միայն Հռոմյա Եկեղեցվուն հետ եղած միութենեն ի վեր կպատահին...»¹¹²

¹¹² 2. Գ. Գալիկյան, «Հայք յնդիսարեթուպոլիս», Բ, էջ 158—160,

Այսպիսով հայերը մեծապես դժգոհ էին մնացել իրենց վիճակից: Կաթոլիկության ընդունումը նրանց ոչինչ չէր տվել, այլ, ընդհակառակը, ավելի էր վատթարացրել նրանց տնտեսական դրությունը, ոմանք ստիպված թողել էին իրենց ամեն ինչը և դարձյալ ձեռք առել գաղթականի ցուպը:

Ահա այս անելանելի վիճակում էին հայերը, երբ Միքայել Ապաֆի իշխանը 1690 թվականին Բաշդալովի Մարտիրոս Բոստոցի (իմա՝ Պոստոցկի) կաթոլիկության հարած հայ քահանային, որը եկեղեցականների գլխավորն էր և առաջնորդը, և ջուրջ 20 հայ գերդաստանների խոստացավ բոլոր տեսակի դժվարություններից ազատել, եթե նրանք մտնեն իր հովանավորության տակ և իրեն թերթև Տրանսիլվանիայի իշխան ուրիշ բաներու մեջ ալ ընդունին ու ճանչնան:

Լեռնալուղ կայսրին իրենց գրած հուշագրում հայերը (իմա՝ Վրդարյանը) նշում են, որ Բաշդալովի հայ գերդաստանները համոզում են Պոստոցկուն, որ լքենդունի ու չճանչնա Հռոմյա Եկեղեցվուն հետ կատարած միությունն և ասոր նշան, սկիհին մեջ—ինչպես որ այս բանս միության պայմանները կպահանջեն—ջուր չընեն, հապա միայն գինի»¹¹³: Այսպիսով, կաթոլիկացած հայերը կրկին վերադարձել էին իրենց հին դավանությունը:

Այս իրողությունը, անշուշտ, մեծ կսկիծ էր սլատճառում կաթոլիկությանը: Գովրիկյանը, հրատարակելով հանդերձ հիշյալ վավերագրերը, գրում էր նաև, որ այդ փաստաթուղթը զուցե տեղ-տեղ կսկիծ պատճառող քանի մը կետեր»¹¹⁴ ունի: Անշուշտ, այդ բոլոր կսկիծ կարող էին պատճառել միայն կաթոլիկական քարոզչությանը:

Օքսենտ Վրդարյանը բուռն պայքար սկսեց կաթոլիկությունից հրաժարվող հայերի դեմ. նախ Եկեղեցու միջոցով պատժեց, սակայն անօղուտ. ապա եկեղեցական ատյանի առաջ կանչել տվեց նրանց, սակայն նրանք չներկայացան: Նրանք հայտնեցին, որ վայելելով Ապաֆի իշխանի հովանավորությունը, իրենք հաստատ կերպով որոշել են թողնել կաթոլիկությունը: 1691 թվականին Պոստոցկին և հիշյալ դերդաստանները մուտք են գործում Եղիսաբեթուպոլիս: «Յավալի է, որ այս հավատո ուրացությունը դեռ կտևե»,— գրում են հուսահատորեն նույն հուշագրի կաթոլիկ հեղինակները 1693 թվականին:

Վրդարյանը 1692 թվականին եպիսկոպոս ձեռնադրվելով, վերադառնում է Տրանսիլվա-

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 160.

¹¹⁴ Նույն տեղում, էջ 151.

Լեռնապուր կայսրի հրամանը, որքան հայտնի է, մեզ չի հասել. համեմայն դեպք նա, իբրև կաթոլիկության ջերմ պաշտպան, պետք է որ իր հրամանագրով հովանավորած լինեիր Տրանսիլվանիայի կաթոլիկ հայերին, իսկ միևնույն ժամանակ արգելած ոչ կաթոլիկ հայերի մուտքը այդ երկրից ներս: Այս եզրակացության ենթ հասնում մանավանդ, երբ ուսումնասիրում ենք Լեռնապուրի հաջորդների հայերին ուղղած հրովարտակաները, որտեղ, ինչպես քիչ հետո տեսնելու ենք, հաճախ կրկնելով մեկը մյուսին, խիստ միջոցներ են ձեռք առնում ոչ կաթոլիկ հայերի նկատմամբ:

Այս ժամանակաշրջանի պատմության համար ուշագրավ է Ապաֆի Բ իշխանի հրամանագիրը ուղղված 1696 թվականին Նդիսաբեթուպուրի հայերին, որտեղ հայերին մի շարք առանձնաշնորհումներ է տալիս ազատ ապրելու, իրենց համար հատուկ դատավոր ընտրելու, ազատ առևտուր անելու, զանազան պարտավորություններից ազատելու մասին. ինչ վերաբերում է դավանության հարցին, հրամանագրի 3-րդ կետում ասված է հետևյալը. «Քահանա մը պահեն՝ ըսա իրենց կրոնին, և իրենց հավատքին ազատությունը մնա անվրդով՝ այնպես ինչպես որ է»: Կարգադրում էր նաև, որ քահանայի տնից հարկ չվերցնեն¹²²:

Այսպիսով պետք է նշել, որ կաթոլիկությունից հրաժարվող հայերը դեռևս երկար ժամանակ շարունակում էին հավատարիմ մնալ իրենց հայրենի հնավանդ դավանությանը:

Սակայն ի՞նչն էր Տրանսիլվանիայի հայերի նկատմամբ կիրառված այս նոր տնտեսական քաղաքականության պատճառը: Այս հարցը ևս ուշադրության չի արժանացել: Սրա լավագույն պատասխանը, մեր կարծիքով, պետք է փնտռել Տրանսիլվանիայի տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքական կյանքում: Այս շրջանը, ինչպես հայտնի է, Տրանսիլվանիայի պատմության համար յուրահատուկ է իր տերերը փոխելու տեսակետից: Թուրքական կախվածությանը հաջորդել էր այժմ արդեն ավստրիականը, այս վերջինը իր բանակով բռնի ուժով գրավելով Տրանսիլվանիան, այժմ զբաղված էր իրեն համար հենարաններ ստեղծելու խնդրով երկրի ներսում: Միջայլ Ա Ապաֆին, որ հայտնի էր իր վարած թուրքերին նպաստավոր քաղաքականությամբ, այժմ ստիպվել էր ընդունել ավստրիական «հայրական հո-

վանավորությունը», իր ժառանգական իշխանությունը պահպանելու հույսով: Սակայն ավստրիական կայսրությունը, տիրանալով երկրի բոլոր ամրություններին, աշխատում էր այլևս հաշվի չառնել Ապաֆի իշխանությունը և կաթոլիկության տարածումով է՛լ ավելի ամրապնդել իր դիրքերը երկրի ներսում: Պարզ է, որ Ապաֆին էլ, իր հնարավորությունների սահմաններում, պիտի ջանար պահպանել իր դիրքը երկրում, ինքն ևս իր հերթին փորձելով ստեղծել հենարան ընդդեմ ավստրիական աճող դերիշխանության:

Հիմնականում զուտ քաղաքական բնույթ ունեցող այս բախումը ստացել էր նաև կրոնական քող: Ապաֆիները և նրանց համախոհները բողոքական դավանության էին պատկանում, իսկ կաթոլիկությունն էլ ավստրիական կայսրության դավանությունն էր: Պարզ է, որ լաիկով երկու կողմերից յուրաքանչյուրը պիտի աշխատեր իր կողմը ներգրավել մեծ թվով հարուստ առևտրականներից կազմված հայ դաշուքի անդամներին: Ապաֆի Ա-ը հայերի կաթոլիկացումը լավ աչքով չէր կարող դիտել, դա ավելի էր թուլացնելու իր դիրքերը: Նկատի ունենալով անշուշտ նաև այն իրողությունը, որ դեռևս Տրանսիլվանիայի նկատմամբ ուժի մեջ չէր մտել Լեռնապուրի հայտնի դիպլոմը, իսկ մյուս կողմից էլ երկրի կառավարությունը պահպանում էր իր ինքնուրույն ուժը, անշուշտ ելնելով իր շահերից, պետք է նոր միջոցառումների մասին մտածեր: Չնայած այն բանին, որ Ապաֆին նախապես սիրով ընդունել և նույնիսկ իր ավանդում բնակություն տեղ էր տվել և մի շարք առանձնաշնորհումներ էր պարգևել հայերին, այժմ հայերի կաթոլիկության ընդունման հետևանքով (իմա՝ կայսրության հենարան գաղափարով) նա, մեր կարծիքով, պետք է փոխեր իր քաղաքականությունը, խստացներ հարկերը, զրկեր նրանց մինչ այդ վայելած մի շարք իբրավունքներից, իբրև մեր այս պնդման հաստատում, կարևոր է նկատի ունենալ հիշյալ շրջանում իր կալվածում (Բաշգալովում, հետո՝ Եգիսաբեթուպուրի) հաստատված հայերի տնտեսական դժգոհությունը և նրանց հակակաթոլիկական տրամադրությունների իշխանի կողմից հմուտ օգտագործումը:

Ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ Ապաֆիները նույն քաղաքականությունն էին վարում նաև Տրանսիլվանիայում ապրող ռումինացի ուղղափառների և հատկապես նրանց կղերի նկատմամբ, որոնց ևս լատին կղերը կաթոլիկացնել էր ցանկանում: Այս քաղաքականությունը, իշխող դասակարգը իր կողմն էր

¹²² 2. Գ. Գոմբիկյան, «Հայա լեռնաբեթուպուրիս», Ա, էջ 13, 18.

ուղում գրավել նաև ուղղափառ Եկեղեցուն, որպեսզի կտրողանա պահպանել ավատական կարգը, որը հատկապես հենվում էր գյուղացիների շահագործման վրա¹²³, այն պարզ պատճառով, որ գյուղացիության մեծ մասը րազկացած էր ռումինացիներից:

Մի բան, սակայն, պարզ է, որ Ապաֆիների միջոցառումները, անկախ նրանց հետապնդած նպատակներից, Տրանսիլվանիայի հայերի և ռումինացիների ինքնուրույնության պահպանման գործում նպաստավոր և առաջավոր երևույթ էին հանդիսանում:

Վերոհիշյալ ձախողումից հետո, Վրզաբյանը նոր հնարքի է դիմում: Հիմնադրելով Գեոլա հայաքաղաքը, նա ծրագրում է շուտափույթ կերպով Տրանսիլվանիայում, այդ թվում նաև Եղիսաբեթուպոլսում գտնվող բոլոր հայերին բերել և կենտրոնացնել այնտեղ: Այսպիսով նա հեռապնդում էր երկու նպատակ. առաջին՝ ամփոփել նրանց իր հիմնադրած քաղաքում, ուր վայելելով մեծ հեղինակություն, կկարողանար շատ մոտիկից հսկողություն սահմանել և զգոնություն պահպանել հակակաթոլիկական ամեն մի շարժման դեմ, իսկ երկրորդ՝ Գեոլան, իբրև հայ կաթոլիկության կենտրոն, որ ամենից շուտ էր ընդունել նաև նոր տոմարը, կկարողանար շուտով ջլատել և ազարծի բերել կաթոլիկությունից «ուրացյալ» Եղիսաբեթուպոլսի հայերին:

Այդ ժամանակ է, որ, ինչպես գրում է Գովրիկյանը, Եղիսաբեթուպոլսի հայերն «այլալեզու և շփոթեցան», կարծելով, թե այդպիսով ոչ միայն իրենց ազատությունն ու անկախությունը բոլորովին պիտի կորչի, այլև իրենց ազատ առևտուրը պիտի խանգարվի: Այս հարցում պետք է նշել, որ քաղաքի, թե՛ կաթոլիկ և թե՛ վերստին Հայ Եկեղեցուն դարձած հայերը պետք է, որ միասնաբար հանդես գային, քանի որ բոլորի շահերն էլ տեղափոխության հետևանքով ծանր հարված կարող էին կրել: Եվ ահա մենք տեսնում ենք, որ Եղիսաբեթուպոլսը միասնաբար գլուխ է բարձրացնում Վրզաբյանի եպիսկոպոսի դեմ: Գովրիկյանը այդ ընդունում է, երբ գրում է հետևյալը. նրանք «ամենայն դրույթամբ դեմ կեցան և ամեն միջոց բանեցնելով՝ աշխատեցան եպիսկոպոսին ծրագիրը փչացնելու»¹²⁴: Այս կապակցությամբ, նրանք ազերսագիր էին ուղարկել Լեոպոլդ կայսրին, ուր ցույց էին տալիս, որ իրենք զանազան պատճառներով տուժել և

ստիպվել են իրենց սնները կառուցել երևաբանքամ, որ Գեոլան ծայրամաս է և վաճառականության հարմար վայր չէ: Նույն ժամանակ նրանք դիվանագիտորեն չէին մոռանում դրելու, որ իրենք հնազանդ են եպիսկոպոսին, միայն խնդրում են, որ իրենց ծննդավայրից չհեռացնեն: Եղիսաբեթուպոլսից իրենց քաջածանոթ Ապաֆի իշխանին, որն այդ ժամանակ Վիեննայում էր գտնվում: Այս հարցում Ապաֆին դիմելով վկայում է, որ եպիսկոպոսի մտադրության դեմ դուրս եկողների մեջ գլխավոր դերը ստանձնել էին կաթոլիկությունից հրաժարած հայերը, որոնք, անկասկած, էլ ալեկի շատացած պետք է լինեին այդ ժամանակ: Որ այդ այդպես է, վկայում է նաև Եղիսաբեթուպոլսի պառլամենտը, գրելով մի այլ տեղում, որ եղիսաբեթուպոլսիցիները «ուղղափառ չըլլալուն համար [եպիսկոպոսը] փչացնել ու ջնջել կուղի, չէ թե միայն չհնազանդեցան, հապա նաև բողոքեցին ու իրենց միջնորդ բռնեցին Ապաֆի իշխանին»¹²⁵: Ապաֆի Բ-ը ինք ևս մի այլ ազերսագիր կցելով հայերի դրույթանք, ներկայացրեց կայսրին և միջնորդեց, որ նրանց տեղից չարժի Լեոպոլդ կայսրը 1712 թվականի նոյեմբերի 25 թվակիր իր գրությամբ, Եղիսաբեթուպոլսիցիներին խղաղեցնում է, հրամայելով, որ այնտեղ մնան:

Գովրիկյանը դառնում է, որ առանց Ապաֆիի միջամտության, դրույթուն չէր ունենա Եղիսաբեթուպոլսը և անտարակույս կուլ կզնար Գեոլա հայաքաղաքին¹²⁶: Սակայն մի այլ տեղում նույն հեղինակը, Վրզաբյանի քայլը Տրանսիլվանիայի բոլոր հայերին Գեոլայում կենտրոնացնելու մասին, անվանում էր հեռատես քաղաքականություն, ցիրուցան հայերից զորավոր մի մարմին ստեղծելու համար¹²⁷: Ինչ խոսք, որ Տրանսիլվանիայում ցրված բոլոր հայերին մի հայաքաղաքում կենտրոնացնելը առաջավոր երևույթ էր. սակայն Վրզաբյանը այդ ծրագրով մտածում էր նաև վերջ տալ Եղիսաբեթուպոլսի ոչ կաթոլիկներին: Մյուս կողմից էլ չպետք է մոռանալ, սակայն, որ երկու հայաքաղաքների գոյությունը նպաստեց հայ կյանքի բարգավաճմանը: Հիշյալ քաղաքների մշտական մրցումը իրար հետ կարևոր դեր ունեցավ նրանց ծաղկման համար:

¹²⁵ Փիփաս, «Հայերեն պատարագը», «Հանդես ամսորայ», 1903, էջ 15:

¹²⁶ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք Եղիսաբեթուպոլիս», Ա, էջ 18:

¹²⁷ Փիփաս, հիշված աշխատությունը, էջ 15:

¹²³ Mihail Roller, „Istoria R. P. R.“, p. 234.

¹²⁴ Հ. Գ. Գովրիկյան, «Հայք Եղիսաբեթուպոլիս», Ա, էջ 20:

Այստեղ խիստ կարևոր է նշել նաև, որ Վրզաբյանի կաթոլիկական քարոզչության գործը անհաջողության էր մատնվել ոչ միայն Նիդսաբեթուպոլսի հայերի մոտ, այլ նաև դեռևս 1694 թվականին Սեպվիզ գյուղաքաղաքի հայերը հայադավան էին: Այդ մասին է վկայում Գրիգորիոպոլսի Ս. Լուսավորիչ եկեղեցում ԺԹ դարի սկզբում Հ. Մ. Բժշկյանի կողմից գտնված մի հիշատակարան, որտեղ ասված է, որ թաթարների դուրքը 1694 թվականին ասպատակելով Սեպվիզը, զոհերեաց լուսաւորչադաւան հայկազան ազգն ժողովրդով քահանայով...»: Գերված հայերի թիվը եղել է 148 հոգի¹²⁸, Պետք է կարծել, որ Տրանսիլվանիայի հայաշատ մյուս կենտրոնների հայերը ևս շարունակում էին դեռ կապված մնալ Հայաստանյայց Առաքելական Եկեղեցուն՝ պահպանելով իրենց հնադույն դավանությունը:

Ժէ դարի վերջում Տրանսիլվանիայում նոր թափ է առնում կաթոլիկական քարոզչությունը. արդեն 1697 թվականին ռումինացիների մի մասին կաթոլիկացրին, իսկ 1699 թվականին այդ միացումը հաստատվեց Լեոպոլդ կայսրի մի դիպլոմով: Ուշագրավ է, որ մինչև 1731 թվականը Նիդսաբեթուպոլսի հայերի մի մասը, գուցե և մեծ մասը, դեռևս չէր կաթոլիկացվել: Այսպիսով Վրզաբյան եպիսկոպոսին մինչև իր մահը (1715) չէր հաջողվել ավարտել բոլոր հայերին կաթոլիկացնելու գործը: Նրա մահով վերջ էր գտնում նաև հայ-կաթոլիկ թեմի առաջնորդությունը և այսպես կոչված ժամանակավոր կերպով հայերի վերին ղեկավարությունն ու առաջնորդությունը անցնում էր լատին եպիսկոպոսի իրավասուության տակ:

Վրզաբյան եպիսկոպոսի մահից հետո, Տրանսիլվանիայի հայերը որոշ ժամանակ ավելի են ինքնուրույնություն ձեռք բերում և պայքարում օտար նորամուծությունների դեմ: Հետևյալ նամակը, որը գրված է Վենետիկից Նիդա վարդապետի կողմից Մխիթար արքային 1718 թվականի հոկտեմբերի 12-ին, լրիվ չափով լուսաբանում է այն դրույթները, որն ստեղծվել էր Տրանսիլվանիայում Վրզաբյանի մահից հետո: Նամակում կաթոլիկության խախտման վերաբերյալ նշված տողերը մի հայաքաղաքի մասին, մենք կարծում ենք, որ վերաբերում են Գեուլային, քանի որ նախ ասված է, որ Օգսենտ եպիսկոպոսի ժամանակ հիշյալ քաղա-

քի հայերը կաթոլիկ էին, այնինչ փաստ է, որ Նիդսաբեթուպոլսի հայերի մի մասը վերստին Հայ Եկեղեցու գիրկը դարձավ Ժէ դարի վերջին, Օգսենտի օրոք: Ասված է նաև, որ այդ հայաքաղաքի հայերը միայն ձևական կերպով կաթոլիկ են, այսինքն զգուր խառնելն ունին ի պատարագ: Պարզ է, որ Օգսենտի ժամանակ կաթոլիկությունից հրաժարվող Նիդսաբեթուպոլսի հայերը այլևս չուր լիառնեցին պատարագի գինու մեջ: Նույնպես, նամակում ասված էր նաև, որ տեղի հայերը հետևում են «հերձվածող» հայերի ծեսերին և ավանդություններին: 1720—1721 թվականներին Հովնան եպիսկոպոսի կողմից Գեուլայից ուղարկված նամակներից դարձյալ երևում է, որ այդ քաղաքում շատ ուժեղ է եղել հին ավանդությունների առկայությունը: Այդ վայրից եկող քահանան հուսադատորեն հայտնել էր, որ մենակ ինքը հնարավոր չէ որ փոխի դրույթները, այդ կապակցությամբ խնդրել է իր հետ տանել խաչատուր վարդապետին, իսկ այս վերջինի չգալու դեպքում, Հռոմի դպրատան ուսանողներից մեկին տանել այդ հայաքաղաքը: Փաստ է, որ հետագայում երբ Հովնան եպիսկոպոսը ժամանում է Գեուլա, հույս է հայտնում, որ հետզհետև կկարողանա հայերի միջից հանել մնացած ավանդությունները: Ահա մի հատված Նիդա վարդապետի կողմից Մխիթար Արքային գրված նամակից: Նա գրում է, որ իր մոտ են եկել «Մաճարոյ ռոմ քահանայ», իր հետ ունենալով «եղբորորդի Օգսենտ եպիսկոպոսի Մաճարու», 14—15 տարեկան, որ Հռոմի կողմից պետք է որ ընդունվի: «Իսկ քահանայն էլ յայն քաղաքէ Մաճարոյ, որ է բուն հայոց՝ տրեցեալ ի կայսերէն նոցա, իշխանութիւն դատելոյ, այսինքն ունին իշխանութիւն դատաստան առնելոյ...»: «... Բայց զի ժողովուրդ այսորիկ քաղաքիս թէպէտ ի ժամանակս Օգսենտին լեալք են ուղղափառք (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.), սակայն այժմ ոչ են այնպիսի որպէս էին երեկն և եռանդն, և այս թէ՛ մեծամեծք և թէ՛ ռամիկ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.). միայն զուր խառնելն ունին ի պատարագ. և համբաւեն զինքեանս զոլ ուղղափառ առ պետութիւնս քրիստոնէից, թէ՛ առ հոգևորս և թէ՛ առ մարմնաւորս, այսինքն թէ՛ առ եպիսկոպոսս և թէ՛ առ իշխանս են որոց են, բայց ի ժողովս և ի յեկեղեցիս իւրեանց վարին գրէթէ այնպէս ամենեւեմ որպէս հեռուածող հայսն, թէ՛ ըստ տօնին և թէ՛ ի յայս բնաւ ծէս և ի յաւանդութիւնս (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.): Նամակագիրը ասում է, որ Տրանսիլվանիայից եկող երկու հայերին էլ

128 Հ. Միքայել Բժշկյան, «Ժամանակագրորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս բնակեալս ի Հայկազանց սեռելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին», ի Վենետիկ, 1830, էջ 201:

սլահել են իրենց մոտ մինչև Մխիթար Աբրալի գալը¹²⁹։

1719 թվականին Տրանսիլվանիա իբր այցելու զրկվեց Կարնեցի խաչատուր վարդապետը։ 1719 թվականի սեպտեմբերի 28-ին, Գեուլայի մեծամեծները գրությամբ գիմելով Մխիթար Աբրահորը, խնդրեցին երկու քարոզիչ ուղարկել իրենց։ 1720 թվականին եվգոկիացի Հովնան եպիսկոպոսը, որ իբրև հյուր Ս. Ղազարու վանքում էր բնակվում, այն կողմերը դնաց։ Նրան ընկերակցում էր Մանվել վարդապետը, որը երեք տարի մնալով, հայոց լեզու էր ավանդել¹³⁰։ Դարձյալ Գեուլայի այս շրջանի պատմության համար խիստ ուշագրավ են վերոհիշյալ Հովնան եպիսկոպոսի մի քանի նամակները՝ գրված Հայաքաղաքից Մխիթար աբրալին։ Առաջին նամակի (1720 թ. հուլիսի 10) սկզբում, Հովնան եպիսկոպոսը նկարագրում է, թե ի՞նչպիսի մեծ դժվարությամբ հասել է Գեուլա և քաղաքի մեծամեծներին ցույց է տվել պապական նվիրակի և Մխիթար Աբրալի գրությունները, ապա հաղորդում է նվիրակի գրությամբ լատին եպիսկոպոսի մոտ ներկայանալու մասին։ Այս վերջինը Հովնանին իրեն փոխանորդ է նշանակել հայկական եկեղեցիների վրա, «և ետ հրաման աալ զգրոշմ մանկանցն հայոց զկնի մկրտութեան այսուհետև, որպէս առնէ Սուրբ Եկեղեցին, և առնել զձեռնադրութիւնս յեկեղեցիս հայոց և կառավարել զնոսա ուղղափառապէս»¹³¹։

Հովնան եպիսկոպոսի մի այլ նամակից (1721 թ. հունիսի 16) երևում է, որ նա լեզու չի կարողացել գտնել լատին եպիսկոպոսի հետ և առաջարկել է մի միսիոներ ուղարկել Հռոմի Պրոպագանդայից, որը տեղյակ լինի լատիններին։ Գեուլայում հայկական հին սովորությունների գոյութիւնը ապացուցող տվյալներ են պարունակում հեռակալ տողերը. «...Վասն Սենդեան պահոցն ծանիք, զի է հաստատուն և կամին ամենեքին պահել յօժարութեամբ, սակայն ճին սովորութիւնն ոչ քառնի առժամայն (ընդգծումը մերն է— Ս. Ք.), այլ սակաւ սակաւ տեսանելով և լսելով՝ բնութեանն շնորհիւ Տեառն, վասնզի են յօժարամիտք առ օգտակարսն...»¹³²։

Ուշագրության արժանի են հատկապես նույն նամակի հետագա տողերը, ուր գրողը նկարագրում է, թե ի՞նչպես Գեուլայում, հին ավանգությունների պահպանման գործում, Հռոմի Պրոպագանդայից մեղադրվել է Տեր Մինասը և Տրանսիլվանիայի լատին եպիսկոպոսի կարգադրությամբ հեռացվել է Հայաքաղաքի և Տրանսիլվանիայի այցարարի և փոխանորդի պաշտոնից. «Մանիւր ևս, սուրբ ժողովն, որ գրեալ էր մաճարու եպիսկոպոսին թէ, ընդէ՛ր թոյլ տաս, որ Տէր Մինասն խաբնակէ զպահսն Հայոց, ըստ սովորութեան Եկեղեցւոյն իւրեանց զոր ունին, որովհետև են միացեալք հաւատով ընդ մեզ, և այլն։ Զօրութեամբ նոյն գրոյն կոչեաց զնորս եկեղեցւոյն զգլխաւորսն Հայոց, ընդ նոսին և զՏէր Մինասն, կամեցաւ զի և ես լինիցիմ անդ ներկայ և ապա առաջի ամենեցուն արար բնութիւն վարուց և արարմանց Տէր Մինասին, և եգիտ այնպէս, որպէս ամբաստանեցեալն էր ի Հռոմ. և յետ ստուգելոյ, էառ զվիզիտադորութեան և վիզարութեան զգիրն, զոր տուեալ էր. և այսպէս լռեցոյց զնա ասելով. թէ ուրեմն պատրեցեալ իմ ի բանից քոց և խալիցեալ, զոր եթէ ճանաչէի զքեզ նախ, որպէս այժմ ճանաչեցի, ոչ երբէք տայի քեզ իշխանութիւն, վասն զի ամօթ արարեր ինձ, և այլն»։ Նամակի շարունակության մեջ ասված է, որ լատին եպիսկոպոսի հարցադրությանը, թե ում էք ցանկանում ձեզ փոխանորդ բնութել, հայ մեծամեծները ցանկացել են, որ փոխանորդ լինի Հովնանը, սակայն նա մերժել է, առարկելով որ հիվանդ է և լատիններն չգիտի, որ Պրոպագանդան մի միսիոներ է ուղարկելու և նրան է վայել այդ պաշտոնը ստանձնելը¹³³։

Վերոհիշյալ փաստերը պարզ և համոզիչ կերպով ցույց են աալիս, որ Գեուլան երբեք էլ կաթոլիկության կենտրոնը չէր, ինչպես կարծել է Հ. Գ. Գովրիկյանը, այլ որ վրդարայանի քարոզութիւնը խոր արմատներ չի ունեցել նույնիսկ նրա հիմնադրած քաղաքում և, որ Եղիսաբեթուպոսի հայերի կաթոլիկության դեմ մղած պայքարի ալիքը համակել էր նաև Գեուլայի հայերին։

Այսպիսով, Տրանսիլվանիայի հայաշատ վայրերում կաթոլիկական քարոզչութիւնը անհաջողութիւն էր կրում և հայոց մեջ տարածված օտարոտի նորամուծութիւնները հետզհետեւ թուլանում էին։

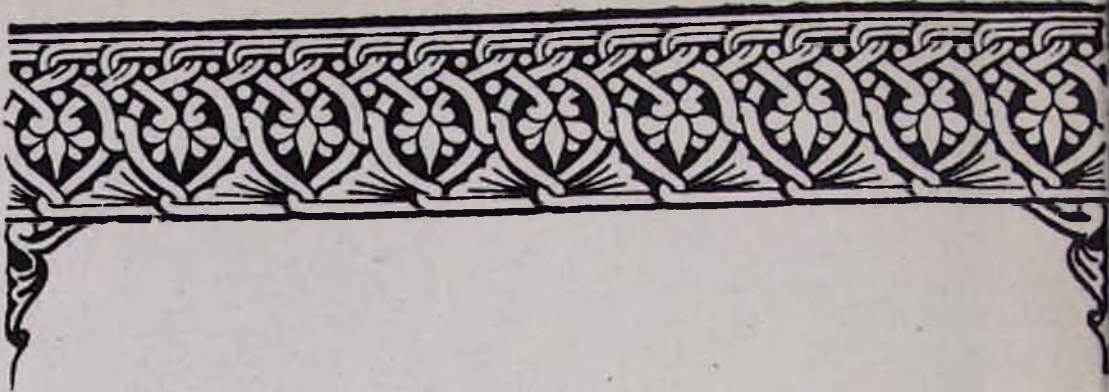
¹²⁹ Հ. Ղևոնդ Տայան, «Մայր դիւան Մխիթարեանց Վենետիկոյ ի Ս. Ղազար, 1707—1773», Վենետիկ, 1830, էջ 16։

¹³⁰ Հ. Հովնանեան Թորոսյան, «Վարք Մխիթարայ աբրալի Սեբաստացւոյ», երկրորդ տպագրութիւն, Վենետիկ, 1932, էջ 286։

¹³¹ Հ. Ղ. Տայան, «Մայր դիւան», էջ 22։

¹³² Նույն տեղում, էջ 24։

¹³³ Նույն տեղում, էջ 24—25։

Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԱՐԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ
ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ ԱՐԴԱՐԱԴԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԴԱՎԱՆԱՆՔՆԵՐԻ
ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ԵՎ ՎԱՆՔԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ԹԱՔՐԻՐՆԵՐԸ*

Փ Ա Լ Ո Ւ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԷԱՐԱՆԻ ԳՐԱՍԵՆՑԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿԸ							
Գրասեն- յակի № ը	Կարգի ձևը	Ինչի՞ մասին է գրված	Բովանդակության համառոտագիրը	Կաղմողը	Պետը	Նկատար- թյան թվականը	Մաքրա- գրության թվականը
418	1993					1330 թ. փետրվարի 11	1330 թ. փետրվարի 16

Արդարադատության և դավանանքների
մինիստրության

Փալուի կազայի Սակրատ գյուղում գտնվող
Ս. Թորոս եկեղեցին 1275 թ. մուհարրեմի
կեսի կայսերական հրամանով հաստատված
է: Հիշյալ կազային կից այլ գյուղերում

գտնվող և կայսերական հրամանով չհաս-
տատված 37 եկեղեցիների վայրերը, անուն-
ները և կառուցման թվականները ցուցնող
մեկ օրինակ ցուցակը սրա հետ ներկայաց-
նում ենք Ձեզ և խնդրում, համաձայն օրենքի,
անհրաժեշտ կարգադրությունն անել:

Փ Ա Լ Ո Ւ

448

Ֆերմանով՝ 1:

Առանց ֆերմանի՝ 27:

Կցված է 1330 թ. փետրվար 16-ի № 1933 թաքրիրին:

Կառուցման թ.

1. Բուն Փալուում, Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին,
1286 թ.:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվա-
կանի Մ Մ Ա-ից, Բ—Գ—Դ-ից և Ժ-ից:

2. Բուն Փալուում, Ս. Աստվածածին եկեղե-
ցին, 1206 թ.:

3. Փալուի կազայի Հավթ գյուղում Ս. Աստ-
վածածին եկեղեցին, 1131 թ.:

4. Փալուի կազայի Հավթ գյուղում Ս. Կա-
թողիկե եկեղեցին, 1116 թ.:

5. Փալուի կազայի Նիրիշի գյուղում Ս. Կա-
րապետ եկեղեցին, 1306 թ.:

6. Փալուի կազայի Նեխրի գյուղում Ս.
Աստվածածին եկեղեցին, 1171 թ.:

7. Փալուի կազայի Խոշմաթ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1116 թ.:
8. Փալուի կազայի Օխո գյուղում Ս. Կիրակոս եկեղեցին, 1216 թ.:
9. Փալուի կազայի Թեփե գյուղում Ս. Մինաս եկեղեցին, 1266 թ.:
10. Փալուի կազայի Գմբեթ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1286 թ.:
11. Փալուի կազայի Իսա-բեկ (?) գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1246 թ.:
12. Փալուի կազայի Արիխան գյուղում Ս. Մինաս եկեղեցին, 1251 թ.:
13. Փալուի կազայի Դեհլի գյուղում Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, 1296 թ.:
14. Փալուի կազայի Աբյանի գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1326 թ.:
15. Փալուի կազայի Շինազ գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, հնուց:
16. Փալուի կազայի Սակրաթ գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին, 1275 թ. մուհարրեմի կեսին:
17. Փալուի կազայի Սիղամ գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, 1261 թ.:
18. Փալուի կազայի Չայրի-Մեզրե գյուղում Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, 1310 թ.:
19. Փալուի կազայի Սեթ գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին, 1261 թ.:
20. Փալուի կազայի Ննի գյուղում Ս. Կարապետ եկեղեցին, 1255 թ.:
21. Փալուի կազայի Ննի-Մեղրի գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 1276 թ.:
22. Փալուի կազայի Յարմազ գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1231 թ.:
23. Փալուի կազայի Մեղրում-Մեզրե գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1246 թ.:
24. Փալուի կազայի Քուզբեր գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, 1266 թ.:
25. Փալուի կազայի Կարաբերբ գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, հնուց:
26. Փալուի կազայի Դավթի-Մեզրե գյուղում Ս. Կիրակոս եկեղեցին, 1241 թ.:
27. Փալուի կազայի Հալալ-քում գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1216 թ.:
28. Փալուի կազայի Քենքերի գյուղում Ս. Թովմաս եկեղեցին, 1211 թ.:
29. Փալուի կազայի Ուլուն-օվա գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1181 թ.:
30. Փալուի կազայի Ուլուն-օվա Մեզրե գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1266 թ.:
31. Փալուի կազայի Նաջարան գյուղում Ս. Մինաս եկեղեցին, 1276 թ.:
32. Փալուի կազայի Դերխե գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1216 թ.:
33. Փալուի կազայի Թիլ գյուղում Ս. Կարապետ եկեղեցին, 1321 թ.:
34. Փալուի կազայի Մադին գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1290 թ.:
35. Փալուի կազայի Սիրին գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1199 թ.:
36. Փալուի կազայի Խարաբուրկ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1286 թ.:
37. Փալուի կազայի Նիբիշի գյուղում Ս. Պողոս եկեղեցին, 1056 թ.:
38. Փալուի կազայի Հարաբ գյուղի Քաղցրահայաց վանքում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 620 թ.:

Ս Վ Ա Զ Ի Վ Ի Լ Ա Յ Ե Թ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԿԱՐԱՆԻ
ԳՐԱՍՆԵՑԱՅԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

Գրասենյակի №-ը	Կազմի №-ը	Ինչի մասին է գրված	Բովանդակության համառոտագիրը	Կադմոդը	Պետը	Սկզբունքային թվականը	Մաքրագրության թվականը
246	1973					1330 թ. փետրվարի 12	Նույնը

Արդարադատության և դավաճանեմների բաժնի միջնատուրքային

Սվազի վիլայեթի կենտրոնական կադայում և Հավիթ, Կոզլիլի, Աղիզի և Բինան կազաներում և նրանց հարակից մասերում գտնվող և կայսերական ֆերմանով հաստաաված 26 եկեղեցիների անունները, ինչպես նաև կայ-

սերական հրամանների թվականները, հետո կայսերական հրաման չունեցող 38 եկեղեցիների վայրերը և անունները, ինչպես նաև նրանց հիմնման թվականները ցուցնող երկու օրինակ ցուցակները սրա հետ ներկայացնում և խնդրում ենք, համաձայն օրենքի, հարկ եղած կարգադրություններն անել:

Ս Վ Ա Ձ

246

Ֆերմանով՝ 26:

Առանց ֆերմանի՝ 39:

Կցված է 1330 թ. փետրվար 12-ի N 1973 թաքրերին:

Կառուցման թ.

1. Բուն Սվազում Ս. Նշան վանքում Ս. Նշան եկեղեցին, 1273 թ., մուհարրեմի 1:
2. Բուն Սվազում Ս. Նշան վանքում Ս. Կարապետ եկեղեցին, 1243 թ., մուհարրեմի 1:
3. Բուն Սվազում Ս. Անապատ վանքում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1201 թ., շաբան 30:
4. Կրկին Սվազում Ս. Խնդրակաաար վանքում, Ս. Աստվածածին եկեղեցին, հնուց:
5. Կրկին Սվազում, Ս. Հակոբ վանքում, Ս. Հակոբ եկեղեցին, հնուց:
6. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայում Ս. Հրեշտակապետ վանքում Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին, 1241 թ. սեֆեր:
7. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայում Ս. Հրեշտակապետ վանքում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1241 թ. սեֆեր 1:
8. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայում Ս. Կարապետ եկեղեցին, 1241 թ. սեֆեր 1:
9. Սվազի վիլայեթի Կոչկիրի կաղայում Ս. Թազավոր վանքում Ս. Թազավոր եկեղեցին, հնուց:
10. Սվազի վիլայեթի Կոչկիրի կաղայում Ս. Գևորգ վանքում Ս. Գևորգ եկեղեցին, հնուց:
11. Բուն Սվազում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1256 թ. ջեմազի-ուլ-էվվել 30:
12. Բուն Սվազում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1256 թ. շաբան 15:
13. Բուն Սվազում Ս. Փրկիչ եկեղեցին, 1275 թ. ռեբի-ուլ-էվվել 15:
14. Բուն Սվազում Ս. Մինաս եկեղեցին, հնուց:
15. Բուն Սվազում Ս. Գևորգ եկեղեցին, հնուց:
16. Բուն Սվազում Ս. Քառասուն Մանկանց եկեղեցին, հնուց:
17. Սվազի վիլայեթի Թավրա գյուղում Ս. Երրորդություն եկեղեցին, 1268 թ. շաբան 1:
18. Սվազի վիլայեթի Բինգյուլ գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 1268 թ.:
19. Սվազի վիլայեթի Բինգյուլ գյուղում Ս. Գևորգ վանքում Ս. Գևորգ եկեղեցին, հնուց:
20. Սվազի վիլայեթի Իշխան գյուղում Ս. Երրորդություն եկեղեցին, հնուց:
21. Սվազի վիլայեթի Իշխան գյուղում Ս. Նիկողայոս եկեղեցին, հնուց:
22. Սվազի վիլայեթի Ղալտի գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, հնուց:
23. Սվազի վիլայեթի Ղավզալի գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, հնուց:
24. Սվազի վիլայեթի Աք-կայա գյուղում հայոց եկեղեցին, 1267 թ. ջեմազի-ուլ ախլըր 30:
25. Սվազի վիլայեթի Թեթմաջ գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, հնուց:
26. Սվազի վիլայեթի Շենիբուբաջ գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, հնուց:
27. Սվազի վիլայեթի Սարի Հասան գյուղում Ս. Փրկիչ եկեղեցին, հնուց:
28. Սվազի վիլայեթի Յըլըզլի կաղայի Ենի-խան նահիյեյում Ս. Նշան եկեղեցին, 1268 թ. (շաբան):
29. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Խանլար գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1247 թ. ռեջեր 15:
30. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Ղովրուն գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1247 թ.:
31. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Ղավբուրազ գյուղում Ս. Փրկիչ եկեղեցին, հնուց:
32. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Ղավրա գյուղում Ս. Երրորդություն եկեղեցին, հնուց:
33. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Ղավրա գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1249 ռեջեր:
34. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Խոռասան գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1287 թ. ջեմազի-ուլ-էվվել 30:
35. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Դուզասար գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1253 թ. շաբան 15:
36. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Դուզասար գյուղում Ս. Կարապետ եկեղեցին, հնուց:
37. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Դավշանլի գյուղում Ս. Փրկիչ եկեղեցին, հնուց:
38. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Խարուն գյուղում Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցին, հնուց:
39. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կաղայի Խոչեսար գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 1247 թ. ռեջեր 15:

40. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Ղամիս գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1247 թ. ռեչեբ 15:
41. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Փերա-փերթ գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին, 1247 թ. ռեչեբ 15:
42. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Օղնո-վիթ գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, հնուց:
43. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Զափ-կերտ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, հնուց:
44. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Բաղ-չեչիք գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1254 թ. ջեմազի-ուլ-էվվել 1:
45. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի էսթա-նոզ գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին, հնուց:
46. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի էս-թանոզ գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, հնուց:
47. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Մա-րահյար գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1247 թ. ռեչեբ 15:
48. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Մա-րահյար գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, հնուց:
49. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Զին-չին գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, հնուց:
50. Սվազի վիլայեթի Հաֆիք կազայի Թո-տորաք գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 1324 թ. ռեբի-ուլ-ախրը:
51. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Զարե գյուղում Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, հնուց:
52. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Քար-հատ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1267 թ.:
53. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Դեհե-սե գյուղում Ս. Կարապետ եկեղեցին, հնուց:
54. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Կոթ-նի գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1250 թ. շարան 30:
55. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Ալա-քիլիսե գյուղում Ս. Մինաս եկեղեցին, հնուց:
56. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Թե-քելի գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, հնուց:
57. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Կա-րա-բողազ գյուղում Ս. Խաչ եկեղեցին, հնուց:
58. Սվազի վիլայեթի Կոչքիրի կազայի Քե-զե-ուլդ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, հնուց:
59. Սվազի վիլայեթի Ազիզիե կազայի Ս. Նրորդուլթյուն եկեղեցին, հնուց:
60. Սվազի վիլայեթի Ազիզիե կազայի Ու-զուն-փինար գյուղում հայոց եկեղեցին, հնուց:
61. Սվազի վիլայեթի Ազիզիե կազայի Սազլի գյուղում հայոց եկեղեցին, հնուց:
62. Սվազի կազայի Բյունյան կազայի Ս. Աստվածածին եկեղեցին, հնուց:
63. Սվազի վիլայեթի Բյունյան կազայի էյրիք գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1282 թ.:
64. Սվազի վիլայեթի Բյունյան կազայի էյրիք գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին, 1281 թ.:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆԻ
ԳՐԱՍՆՆՑԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

Գրասեն- յակի №-ը	Կարգի №-ը	Ինչի՞ մասին է զբաղված	Բովանդակության համառոտագիրը	Կազմողը	Պետը	Սեպտեմբեր- յան թվականը	Մարտ- դրոթյան թվականը
1634	2037					1331 թ. շարան 20	1331 թ.

Արդարադատության և դավանանքների
բարձր միևնույնության

Սվազի վիլայեթի Քերունի կազայում և
հիշյալ կազային կից Գարահիսար գյուղում
գտնվող և կայսերական ֆերմանով հաստատ-
ված հինգ եկեղեցիների վայրերն ու անուն-

ները, ինչպես նաև նրանց կառուցման թվա-
կանները ցուցնող մեկ օրինակ ցուցակը սրա
հետ ներկայացվում է և խնդրվում, համա-
ձայն օրենքի, անհրաժեշտ կարգադրույու-
նը: Այդ մասին հրամանն ու ֆերմանը նորին
Վսեմությանն է պատկանում:

Ք Ե Ր Ո Ւ Ն

Քղթի թիվը՝ 1364:

Կցված է 1331 թ. ապրիլ 21-ի

№ 2057 թաքրիրին:

կառուցման ք.

1. Սվազի վիլայեթի Քերունի կազայում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1256 թ.:
2. Սվազի վիլայեթի Քերունի կազայում Չախսոր գյուղի Ս. Փրկիչ եկեղեցին, 1310 թ.:

3. Սվազի վիլայեթի Քերունի կազայում Օ-րենի գյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցին, հնուց:
4. Սվազի վիլայեթի Քերունի կազայում Ղեզլի գյուղի Ս. Հակոբ եկեղեցին, հնուց:
5. Սվազի վիլայեթի Քերունի կազայում Գարահիսար գյուղի Ս. Սարգիս եկեղեցին, հնուց:

Ս Վ Ա Ջ Ի Վ Ի Լ Ա Յ Ե Թ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆԻ

ԳՐԱՍԵՆՑԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

Գրասեն- յակի №-ը	Կարգի №-ը	Ինչի՞ մասին է գրված	Բովանդակության համառոտագիրը	Կազմողը	Գետը	Սկզբուն- թյան թվականը	Մաքրա- գրության թվականը
303	1974					1330 թ. փետրվարի 12	Նոյնը

Արդարադատության և դավանանքների
բարձր մինիստրությանՍվազի վիլայեթի Կանդալի-Թենաս և Դա-
րենդե կազաներում և նրանց հարակից գյու-
ղերում գանձող կայսերական ֆերմանովչհաստատված 22 եկեղեցիների վայրերը, ա-
նունները և կառուցման թվականները ցուցնող
մեկ օրինակ ցուցակը սրան կից ներկայաց-
վում է և խնդրվում օրենքի համաձայն հարկ
եղած կարգադրության մասին Ձեր հրամանը:

Ս Վ Ա Ջ

Առանց ֆերմանի՝ 22:

Կցված է 1330 թ. փետրվար 12-ի № 1976 թաքրիրին:

303

439

կառուցման ք.

1. }
2. } (չնշված է)
3. }
4. Սվազի վիլայեթի Կանդալի կազայի Ման-
չիլիք գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին,
236 թ.:
5. Սվազի վիլայեթի Կանդալի կազայի Մա-
ղարա գյուղում Ս. Աստվածածին եկե-
ղեցին, 668 թ.:
6. Սվազի վիլայեթի Կանդալի կազայի
Ցարհիսար գյուղում Ս. Թորոս եկեղե-
ցին, 682 թ.:
7. Սվազի վիլայեթի Կանդալի կազայի
Մուրսալ գյուղում Ս. Աստվածածին եկե-
ղեցին, հնուց:

8. Սվազի վիլայեթի Կանդալի կազայի Աք-
շա-կալա գյուղում Ս. Սարգիս եկեղե-
ցին, հնուց:
9. Սվազի վիլայեթի Կանդալի կազայի Բո-
զարմատ գյուղում Ս. Սարգիս եկեղե-
ցին, 1294 թ.:
10. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կազայի Ղա-
զի-մաղարա գյուղում Ս. Հակոբ եկեղե-
ցին, 1277 թ.:
11. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կազայի
Կուրդի-կայա գյուղում Ս. Փրկիչ եկե-
ղեցին, 1271 թ.:
12. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կազայի Փա-
շա-թոյ գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին,
1273 թ.:
13. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կազայի Փա-
թեր գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղե-
ցին, 671 թ.:
14. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կազայի Կա-
րա-գյուլ գյուղում Ս. Աստվածածին եկե-
ղեցին, 682 թ.:

15. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Կա-
րա-գյուլ գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին,
1276 թ.:
16. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Բա-
հար-օզն գյուղում հայոց եկեղեցին,
694 թ.:
17. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Կան-
թարոզ գյուղում Ս. Թորոս եկեղեցին,
694 թ.
18. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Թեք-
սին գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղե-
ցին, 1297 թ.:
19. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Թո-
փուշ գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին,
1265 թ.:
20. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Լի-
սանլի գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին,
1305 թ.:
21. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Օլալ
գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1264 թ.:
22. Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի Գյոմ-
րուք գյուղում Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին,
հնուց:
23. Կրկին Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղա-
յի Գյոմրուք գյուղում Ս. Գևորգ եկեղե-
ցին, հնուց:
23. Կրկին Սվազի վիլայեթի Թենոսի կաղայի
Գյոմրուք գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին,
հնուց:
24. Կրկին Սվազի վիլայեթի Դարենդե կա-
ղայի Աշոտի գյուղում Ս. Աստվածածին
եկեղեցին, 1258 թ.:

Ս Վ Ա Ջ Ի Վ Ի Լ Ա Յ Ե Թ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐԺԱՐԱՆԻ
ԳՐԱՍԵՆՅԱԿԻ ՕՐԻՆԱԿԸ

Գրասեն- յակի №-ը	Կարգի №-ը	Ինչի՞ մասին է զբված	Բովանդակու.թյան համառոտագրքը	Կազմողը	Պատր	Սկզբուն- թյան թվականը	Մաքրա- գրության թվականը
135	1975					1330 թ. փետրվարի 12	1330 թ. փետրվարի 12

Արդարադատության և դավանաբանության
բարձր միջնադարյան

Սվազի վիլայեթի Գարահիսարի-Շարքի
սանջարում և նրան հարակից գյուղերում
գտնվող և կայսերական ֆերմանով հաս-
տատված վեց եկեղեցիների անունները և
կայսերական ֆերմանի թվականները, ինչ-

պես նաև կայսերական ֆերմանով չհաս-
տատված 34 եկեղեցիների վայրերը, անուն-
ները և կառուցման թվականները ցուցնող
սույն ցուցակը երկու օրինակով սրա հետ
ներկայացվում է և օրենքի համաձայն հարկ
եղած կարգադրության համար Ջեր միջնոր-
դությունը խնդրվում:

Ս Վ Ա Ջ

Ֆերմանով՝ 6:

Առանց ֆերմանի՝ 34:

Կցված է 1330 թ. փետրվար 12-ի № 1975 թաքրերին:

135

915

Կառուցման ք.

1. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Անգրեաս
գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին,
595 թ.:
2. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Անգրեաս
գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, 1274 թ.:
3. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Յենի-քոյ
գյուղում Ս. Հովհաննես եկեղեցին,
1276 թ.:
4. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Սիս գյու-
ղում Ս. Առաքելոց վանքի հայոց եկեղե-
ցին, 509 թ.:
5. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Համամ
գյուղում Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին,
1302 թ.:
6. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Չոքրաք
գյուղում Ս. Սահակ եկեղեցին, 1315 թ.:
7. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Փորք
գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին,
1265 թ.:
8. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Փորք
գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 680 թ.:
9. Գարահիսար-Շարքի սանջարի Միշադ-
նոս գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին,
1233 թ.:

10. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Միշադ-նոս գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 1268 թ.:
11. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ղիթանոս գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1251 թ.:
12. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Հսկի-շեհիր գյուղում Ս. Մինաս եկեղեցին, 1272 թ.:
13. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Աք-շեհիր-Արատ կազայի Գոմեշտուն գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, ֆերմանը՝ 1286 թ. սեֆեր 21:
14. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Աղրենոս գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, ֆերմանը՝ 1249 թ. ոամազանի վերջը:
15. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ալամո-նիք գյուղում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, 1252 թ.:
16. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Խորաթ գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1286 թ.:
17. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Աղբետեր-զիր (ստորին) գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1264 թ. շաբանի սկիզբը:
18. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ս. Նշան վանքում Ս. Նշան եկեղեցին, 1278 թ.:
19. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ղերազ գյուղում Ս. Համբարձում եկեղեցին, 1284 թ.:
20. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ազբետեր-Բալա (վերին) Ս. Երրորդություն եկեղեցին, ջեմադի-ուլ-ախլըրի 16:
21. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Սուշեհրի կազայի Սոյինդիք գյուղում Ս. Հովհան-Ոսկեբերան եկեղեցին, 1275 թ. ջեմազի-ուլ-ախլըրի սկիզբը:
22. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Թիմլուշ գյուղում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, 1290 թ.:
23. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ավսոնդո գյուղում Ս. Ստեփանոս եկեղեցին, 1325 թ.:
24. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Աբանա գյուղում Ս. Պետրոս-Պողոս եկեղեցին, 1290 թ.:
25. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Աղվանիս գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 679 թ.:
26. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Լիթարիզ գյուղում Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին, 1297 թ.:
27. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Ջիրրի գյուղում Ս. Հակոբ եկեղեցին, 1282 թ.:
28. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Բոսլոզ գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 699 թ.:
29. Բուն Գարահիսար-Շարքում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1307 թ.:
30. Բուն Գարահիսար-Շարքում քաղաքի ծայրամասում Քոփելի թաղամասում Ս. Փրկիչ եկեղեցին, 1274 թ. սեֆերի կեսին:
31. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Աներդի գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 699 թ.:
32. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Չարգախ գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1238 թ.:
33. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Թեմզերի գյուղում Ս. Գևորգ վանքի հայոց եկեղեցին, 1305 թ.:
34. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Թեմզերի գյուղում Ս. Թազավոր եկեղեցին, 1252 թ.:
35. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Թեմզերի գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1220 թ.:
36. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Քյուլի-Հիսար գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1266 թ.:
37. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Մեսուդիյե գյուղում Ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, 1298 թ.:
38. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Մուհամմեզ գյուղում Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1256 թ.:
39. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Մուհամմեզ գյուղում Ս. Գևորգ եկեղեցին, 1266 թ.:
40. Գարահիսար-Շարքի սանջաքի Դեմիրջիլիք գյուղում Ս. Սարգիս եկեղեցին, հնուց:

(Շահունակիլի)

ՔԱՂԱՔԱՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ*

Ուրարտուի ռազմաստրկատիրական պետության կործանման հետ քաղաքային կյանքը միաժամանակ անկում ապրեց. բայց հայ ժողովուրդը, ժառանգելով և զարգացնելով ուրարտական տրագիցիաները, կերտեց նոր քաղաքներ ու ավաններ, ջատ գեպքերում հին կառուցապատման հիմքի վրա (օրինակ՝ Տուշպա—Վան, Արգիշտիխինիլի—Արմավիր)¹⁷:

Սարկատիրական ժամանակաշրջանում հավանաբար Սյունիքում ևս կային քաղաքատիպ բնակավայրեր, ամրոցներ և հանգրվաններ հասարակական-տնտեսական նույնպիսի հարաբերություններով, ինչ որ Հայաստանի այդ ժամանակվա մյուս երկրորդական քաղաքներին էր: Պատմությունը համարյա լռում է այդ մասին. պետք է ենթադրել, որ Սյունյաց հնագույն գահանիստ ավանը՝ Սյունին (այժմ Սիսիան) եղել է այնպիսի բնակավայրերից մեկը, կամ թե մինչ այդ կենտրոն հանդիսացող Շաղատին կից Անգեղակոթ ավանը:

Վաղ ավատականության ժամանակ իշխող վերնախավի կյանքը սահմանափակված էր բնակարան-ամրոցներում, որոնց շուրջը, ամենայն հավանականությամբ, տարածվում էին փոքր, բարեկարգ գյուղաքաղաքների՝ «գեղեցկայարմար աւանք շինից», ուր իշխաններն ու իշխանազունները խաղում էին «ի վերայ սովորական թատերացն, ի լերինս ուսասուն և բաղմաջոխի վայրացն Սինեաց»¹⁸: Վաղ ավատականության ժամանակաշրջանի ավաններից Ս. Օրբելյանը հիշատակում է Շաղատի, Շաքիի, Աղխիտուի, Մրենի ավան

գյուղաքաղաքի և Ուլծի մասին, որոնց միջև տարբերությունը մեծ չլինելով, նրանց առաջնության հարցը վիճարանության առարկա է եղել¹⁹:

Վաղ ավատականության շրջանի այս բնակավայրերի ծաղկումից հետո, տնտեսական-քաղաքական կյանքի անմիջական ներգործության պայմաններում, Սյունիքում քաղաքային կյանքը վերելք չունեցավ մինչև դարձացած ավատականության ժամանակաշրջանը (Թ—ԺԳ դ. դ.), երբ Հայաստանն զգալի չափով ձերբազատվեց բնատնտեսական կաշկանդումներից: Այդ ժամանակ Հայաստանը կարևոր դեր էր կատարում Արևմուտքի և Արևելքի առևտրական հարաբերությունների մեջ և՛ իրրեկ միջնորդ, և՛ իբրեկ մասնակից սեփական արտադրանքով: Այդ ժամանակ հողի լիակատար սեփականատերեր էին ազնվականները. թագավորի իրավունքն այդ հարցում ձևական բնույթ էր կրում: Իր գոյությունը պահպանում էր գյուղական համայնքը, աճում էին վանքապատկան հողերը: Չնայած Սյունիքի բնական որոշ մեկուսացվածությանը, Թ—ԺԳ դարերում քաղաքային կյանքի զարգացումն այնտեղ ևս իր արտահայտությունը գտավ լեռնային մակերևույթի թույլատրած չափերով: Տեղական ճանապարհների միջոցով, միջազգային առևտրական հարաբերությունների մեջ էր մտնում երկրի արտագրական պրոդուկցիան՝ գյուղատնտեսական, մետաղագործական և արհեստագործական այլ ապրանքներ:

Այդ ժամանակ բերգերի տակ աճում էին Սյունիքի ավատական ավանները կամ գյուղաքաղաքները, ի հաշիվ գյուղերից փախչող ունեզրկված դյուղացիների, իրենց արտադրանքի համար վաճառքի շուկա որոնող ար-

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի № 6-ից:

¹⁷ Ուրարտական քաղաքաշինարարական տրագիցիաների ժառանգման մասին տե՛ս Ա. Սաֆիևյան, «Քասախի բազիլիկայի ճարտարապետությունը», Նրևան, 1955, էջ 190, 236—238:

¹⁸ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 41, 43:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 48, 49. Վիճարանությունը կրոնական բնույթ կրելու պատճառով, Սիսավանը չի հիշատակված այստեղ:

հետապնդողների և ավանամերձ տարածությունները մշակող հողագործների: Ավանային վերնախավը, կաղմված աղնավականներից ու հոգևորականներից, փոքրամասնություն էր կազմում: Քաղաքային տնտեսության մեջ վերընթաց զարգացում էր ապրում ապրանքային տնտեսությունը: Քաղաքը զարգանում էր իբրև դավառի տնտեսական կենտրոնը, միաժամանակ հանդիսանալով տիրող ազնվականի հարստացման և դորեղացման աղբյուրը:

Քաղաքային կյանքը վարվել է կիսաինքնավար ձևով, քաղաքային վարչությունների միջոցով և առհասարակ ոչ միայն քաղաքների, այլև բերդերի և ավանների բնակիչներն ազատ են եղել ճորտական պարտավորություններից, ունեցել են բնակություն և աշխատանքի վայրը փոխելու, ցանկացած զբաղմունքն ընտրելու իրավունք, թեև ունեցել են պարտավորություններ բնակավայրի ամրությունները վերանորոգելու և կառուցելու տեսակետից²⁰: Աշխատավոր գասի այս մարզկանց ձեռքերով էին կառուցվում բնակավայրերի դգալի մասը, իրենց ավերակներով այժմ իսկ զարմացնող մոնումենտալ կառույցները:

Քաղաքատիպ բնակավայրերին փոքր ինչ հանգամանորեն ծանոթանալու համար, անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել նրանց վերաբերյալ եղած սակավաթիվ տրվյալները:

ՇԱՂԱՏ.—Հայտնի է, որ Սյունյաց Շաղատ ոստանը այժմյան Շաղատ գյուղից փոքր ինչ հյուսիս է տեղավորված եղել: Հանգիսանալով վարչական և հոգևոր կենտրոն, այն, անտարակույս, պիտի հանդիսանար երկրի մշակույթի, մասնավորապես շինարարական արվեստի խոշորագույն կենտրոնը: Թերևս այդ էր պատճառը, որ է դարում Սիսավանի տաճարի նման կատարյալ հուշարձան երևան եկավ գրեթե անմիջապես կից գտնվող վայրում:

Հավանաբար է դարում արդեն Շաղատը զագարել է վարչական կենտրոն հանգիսանալուց: Այն աստիճանաբար կորցրել է իր նշանակությունը իբրև մեծ բնակավայր. 727 թվականին արդեն հիշվում է որպես «բերդագիւղ Շաղատու», որը գեոևս շարունակում էր կարևոր նշանակություն ունենալ իբրև ռազմական հենարան:

Շաղատը և Շաղատնո վանքը առանձին-առանձին հիշված են Ս. Օրբելյանի հարկային ցուցակում. ուստի պետք է ենթադրել, որ դրանք գոյություն են ունեցել նաև ԺԳ դարում: Հստ հարկի չափի, այն հավասարվում

է այն ժամանակվա Մղուկ գավառի ամենամեծ բնակավայրերին, որոնք անշուշտ բոլորն էլ գյուղատիպ էին:

Ներկայիս Շաղատ գյուղը ոչ մի առնչություն չունի հնի հետ. այն պարսկահայ գաղթականների կողմից կառուցված մի խղճուկ գյուղ է եղել:

Գտնվելով Նախիչևան—Պարտավ և Վայոց ձորից իջնող ճանապարհների հանգուցակետում, Շաղատը հանդիսացել է ռազմական կարևոր հենակետ, որի մասին վկայում են մոտակա ամրոցների ավերակները: Քաղաքում, Ս. Օրբելյանի վկայությամբ, լճափնյա թաղեր են եղել և այնտեղ Ե դարում կանգուն է եղել «Մայր եկեղեցեաց» կոչվող տաճար²¹: Նշանավոր է եղել Շաղատի վարդապետարանը:

ՍԻՍԱՎԱՆ.—Համեմատաբար ավելի շատ տեղեկություններ կան Սիսավանի մասին: Գահանիստը Շաղատից այնտեղ է տեղափոխվել մեր կարծիքով ոչ ուշ քան Ե դարի վերջը: Հ. Ղ. Ալիշանը կարծիք է հայտնում, որ թերևս սա ավելի վաղ է գահանիստ հանդիսացել, քան Շաղատը²²: Բ. Առաքելյանը ևս նշում է, թե հնարավոր է, որ հենց հին ժամանակներից Սյունյաց իշխանները երկու գահանիստ ունեին²³:

Այս բնակավայրը հնում կոչվել է Մաղկա²⁴, հետագայում Սյունիք կամ Սյունի, Սիսավան կամ Սիսական և Սիսիան: Սիսիանի Ղարաքիլիսա անունը վերջին դարերում է առաջացել:

Թ դարի վերջին գահանիստը տեղափոխվեց Եղեղիս, բայց Սիսավանը չկորցրեց իր նշանակությունը իբրև գյուղաքաղաք. այն հանդիսացել է մոնղոլական վարչական կենտրոն Սյունիքի համար, ուր ԺԳ դարում Բաշու-Նուին ղորավարի մոտ իջևանել է կրիկյան հայոց Հեթում թագավորը Մանգու խանի մոտից վերադառնալիս²⁵: Հետագայում այն եղել է մելիքանիստ նախ Սաֆրադեկյանների և ապա Մելիք-Թանգյանների տոհմերի, որոնք ենթարկվել են կա'մ Նախիչևանի, կա'մ Շուշու խաներին²⁶: Սակայն այդ ժամանակներում հետզհետե նրա նշանակությունն ընկավ, իջնելով մինչև փոքր գյուղի մակար-

²¹ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 34, 42, 43, 44, 48:

²² Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 214:

²³ Բ. Առաքելյան, նշված աշխատությունը, էջ 81:

²⁴ Ս. Բաբխուջյան, «Գիվան հայ վիմագրության», պրակ 2-րդ, էջ 85:

²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմություն հայոց», Երևան, 1961, էջ 370:

²⁶ Ե. Լալայան, «Սիսիան», էջ 116—122:

²⁰ Բ. Առաքելյան, նշված աշխատությունը, էջ 80:

դակը, կորցնելով երբեմնի փառահեղ շինությունները²⁷:

Շաղապից հետո Սիսավանք նախնական— Պարտավ ճանապարհի երկրորդ մեծ հանգրվանն է եղել: Հավանաբար պաշտպանական նկատառումներով է, որ գահանիստն այստեղ է տեղափոխվել Շաղապից, որը գտնվում էր երկրի արևմտյան սահմանին անմիջապես կից վայրում: Այժմյան Սիսիանի բարձրադիր մասում, պատմիչի ասելով, տեղավորված է եղել վանքը, որից մինչև այժմ կանգուն է մնացել է դարում կառուցված գեղակերտ տաճարը: Նրանից ցածր, «քաղցրահայնաց մէջդան»-ի մեջ գտնվելիս է եղել ապարանքը և ապա, ստորին մասում, սվանի բնակելի մասը²⁸:

ԿԱՊԱՆ.— Կապանն իշխանանիստ գյուղաքաղաք է եղել երկրի հարավային մասում: Ժ դարում այն դարձավ քաղաք, իսկ ԺԱ դարի սկզբին հանդիսացավ Սյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը, իր անունը փոխանցելով թագավորությանը: Այն ավերվել է 1103 թվականին ասպատակող սելջուկների կողմից:

Մետաղագործությանը, արհեստներով և առևտրով ծաղկուն այդ բնակավայրը սելջուկների ավերումից հետո դադարում է քաղաք լինելուց և մոտ յոթանասուն տարի նրան փոխարինում է մոտակա Բաղաբերդ ամրոցը, մինչև 1170 թվականը, մինչև ԺԸ դարը՝ մոտակա Աճանանը²⁹:

Կապանը Սյունյաց իշխանական ոսաաններից ամենից ամրացվածն ու իր դիրքով անառիկն էր: Այն դրնվում էր երկրի հարավում, լեռնաշղթաներով ու լեռնազանգվածներով շրջապատված, ոչ սահմանամերձ վայրում: Նրա ավերակները գտնվում են Ողջի գետի Աջափնյա բարձրադիր մասում, Ալլըղլու դուղի դիմաց, Տանձուկենջ կոչված վայրում, որտեղից անցել է Ղափանից Քաջարան տանող հին ճանապարհը: Այսպեղով է անցել Մեղրուց Տաշտունի (Դիպաքլուի)

լեռնանցքով դեպի երկրի խորքերը գնացող ճանապարհը:

«Անառիկ ի մարդկանէ» համարվող այս բնակավայրը ունեցել է եռանկյունաձև, պարսպապատ ոչ մեծ տարածություն քաղաքադունով, «որ ի խնձորոյ գլուխ հայէր»: Բարձրադիր մասում, ապառաժուտ լեռան գլխից իջնող հեղեղատի կողմը «ոչ էր պարսպափակ վասն անհնարին գոլոյ մտից մարդկան»,— նշում է պատմիչը: Քաղաքի ներսում եղել են թաղեր, որոնցից մեկը, ինչպես Հայաստանի միջնադարյան քաղաքներում, հատկացված է եղել հրեաներին և կոչվել է Ջհտաթաղ: Քաղաքում եղել է նաև անառիկ միջնաբերդ³⁰: Այդ բոլորից մնացել են արևելյան կողմի պարսպի հետքերը, նրա աշտարակներից չորսի հիմքերը 2—2,5 մետր բարձրությամբ: արևմտյան կողմում ևս կան ամրությունների հետքեր: Քաղաքի տարածություն մի մասը դաշտի է վերածվել, իսկ մյուսը ծածկվել անտառով³¹:

ԵՂԵԳԻՍ.— Սյունիքի իշխանական գահանիստներից է նաև Եղեգիբ կամ Եղեգիս բնակավայրը, որի կառուցման ժամանակը հայտնի չէ: Ոչ էլ յայտ ժամանակ շինութեան Եղեգիբաց, այլ գուշակի մի ի հնագույն շինից աշխարհին Սիւնեաց լինել և աթոռ գառառապետին, և այսպես կոչեցնալ վասն եղեգնաբեր եղտիրից կողմանցն»,— գրել է Հ. Ղ. Ալիշանը նրա մասին³²:

Եղեգիսի ամենածաղկուն շրջաններն են եղել Սյունյաց թագավորության սկզբի (Ժ—ԺԱ դ. դ.) և Օրբելյանների տիրապետության (ԺԳ դարից մինչև ԺԵ դարի վերջ) ժամանակաշրջանները: Այդ ժամանակներին են վերաբերում մեզ հասած կառույցները, որոնց զգալի մասի գահանիստին վայել ճոխությունն ու գեղեցկությունը, «ցորենի ամբարներ», «գինու գուբեր», «այգիներ» և «ծաղկոցներ»³³ ունեցող բնակավայրի մի քանի կիլոմետր տարածվող ավերակները վկայում են նրան տրված նշանակության մասին: Պառահական չէ, որ այն գյուղաքաղաք և նույնիսկ մայրաքաղաք է կոչվել: Ս. Եպիսկոպոս Ջալալյանը այն «Յիսաբար քաղաք» է անվանում³⁴: Քաղաքի մեծության մասին է վկայում Ս. Օրբելյանի այն հաղորդումը, որ Ժ դարի առաջին կեսում, Սյունյաց Սմբատ իշխանը, արարներին դիմադրելու համար,

²⁷ Սովետական իշխանության տարիներին միայն Սիսիանի նշանակությունն սկսեց աճել իրեն շրջակայքում, մանավանդ այնտեղ օդանավակայան հիմնելուց հետո: Այժմյան Սիսիանը հինգ գրեթե ուղիղ շինություն, այն հանդիսանում է Սովետական Հայաստանի բարեկարգ քաղաքատիպ ավաններից մեկը մշակութային հիմնարկներով, սննդի ու թեթև արդյունաբերությամբ:

²⁸ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 338:

²⁹ Աճանանը մեծ բնակավայր է եղել, որը հայտնաբերել է Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ Մ. Հասրաթյանը. այդ և այլ բնակավայրերի մասին նրա նյութերը շուտով լույս կտեսնեն: Այս և այլ նյութերի մասին նրա արժեքավոր խորհուրդների համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում:

³⁰ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 334:

³¹ Տե՛ս նաև Թ. Խ. Հախոբյան, նշված աշխատությունը, էջ 201:

³² Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 146:

³³ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 193, 260:

³⁴ Ս. Եպիսկոպոս Ջալալյան, «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան», մասն Բ, Տփղիս, 1858, էջ 151:

այստեղ կարողանում է կուտակել թշնամուն «սահմանակցող» «ամբոխս բազումս սպայա-կոյտ զօրու»³⁵:

Քաղաքը կործանվել է մի քանի անգամ, որոնցից հայտնի են Ժ գարի սկզբին արաբ-ների կողմից և այնուհետև նույն դարում երկրաշարժի ավերումները: Օտարների և հայ ազնվականների հետ տեղի ունեցող բախումները առավել ևս նվազեցրել են քաղաքի վարգացման հնարավորությունները:

ԺԱ դարում, Սյունիքի վարչական կենտրոնը տեղափոխվեց Կապան: Օրբելյանների իշխանության ժամանակ, այն կրկին վարչական կենտրոն հանգիստացավ մինչև ԺԳ դարը, երբ Տարսայիճ իշխանը տեղափոխվեց Արփա: Եղեգիսի վերջին կործանումը, Հ. Եղիազարյանի ենթադրությամբ, եղել է ԺԵ դարի վերջերին³⁶, Այն հանգամանքը, որ այստեղ 1708 թվականին կառուցվել է եռանավ, բազիլիկ եկեղեցի, ցույց է տալիս, որ այստեղ բնակությունը չի դադարել, թեև այն իջել է գյուղական մակարդակի:

Եղեգիսը Դվին—Պարտավ ճանապարհի հարավային ճյուղի վրա խոշորագույն բնակավայրն է հանդիսացել: Նրա ավերակները գտնվում են Եղեգիս (Ալայազ) գետի աջափնյա, արևմուտքից հարավ-արևմուտք թեքվող մասում, ուր ձորը բավականաչափ լայնանում է. այդ ավերակների մեջ է տեղավորված ներկայիս Ալայազ կոչվող փոքրիկ գյուղը: Այստեղից սկսած, գետի հունով դեպի հարավ-արևմուտք ավերակները մի քանի կիրճերով տարածվելով, հասնում են մինչև Ոստինք (Հոստուն) գյուղատեղը³⁷: Այս մասում Ս. եպիսկոպոս Զալալյանը տեսել է ընդարձակ փողոցների հատվածներ և երբեմն ճոխությամբ լցված կրպակների ու այլ հույակապ շինվածքների մնացորդներ³⁸, նույնպիսի տեղեկություններ է արձանագրել նաև Հ. Ղ. Ալիշանը³⁹:

Քաղաքի հյուսիս-արևմտյան մասում, ավելի քան մեկ կիրճերով անդնդախոր ձորերի միջև ձգված բարձրադիր լեռնաճյուղի վրա, բավականաչափ ընդարձակ տարածություն է բռնում ամրոցը: Նրա ստորոտում, քաղաքի ավերակներից բարձր տեղավորված է եղել հիմնական գերեզմանատունը: Այստեղ 1340 թվականին կանգնեցված մահար-

ձանային շինությունից ոչ այնքան հեռու, գտնվում է մեծահատոր մի վեմ, որի գագաթը կոփված, հարգարված է ու ղեկողված ծաղկածին և մարգարտարոտ վայրում, շրջապատված թավաթուփ մայրիկներով՝ խրախճանքի օրերի համար, ուր կարող են տեղավորվել ավելի քան երեսուն այր⁴⁰: Քաղաքն ունեցել է կանոնավոր ջրամատակարարում ցանց, որի աարբեր ջափերի կավե խողովակների մնացորդները տեսել է Հ. Եղիազարյանը⁴¹: Պալատական շենքերից, որոնց մասին հիշատակում է պատմիչը⁴², մնացել է միայն մի գարբասի կամարակալ քար, որն ընկած է Ալայազ գյուղի արևելյան ծայրում, ճանապարհի մոտ, Սմբատ Օրբելյան իշխանի մակագրությամբ: Քաղաքի այս մասում են գտնվում նաև եկեղեցիները, որոնցից նշանավոր է Ս. Օրբելյանի կառուցած Ս. Զորաց եկեղեցին: Այս մասում քաղաքը ձորամիջյան պարիսպներով է ավարտվել:

Այսպիսով, որոշակի հատակագծային սիստեմ կա բնակավայրի ընդհանուր կառուցապատման մեջ, ուր իշխում է ամրոցը և որի արևելյան ստորոտում տարածվել է բնակավայրը, ընդ որում տարբեր բնույթի հասարակական շենքերն ու ասպարանքները կենտրոնացված են եղել հյուսիս-արևելյան մասում, որտեղ ձորը բավականաչափ ընդարձակ է և ավելի մոտ ամրոցի մուտքին: Դատելով ավերակներից, կարելի է ասել, որ աշխատավոր ժողովրդի ղեկավարած մասը չափազանց խիտ է կառուցապատվել, ճիշտ այնպես, ինչպես Սյունիքի և առհասարակ Հայաստանի լեռնային շրջանների գյուղերն էին:

ԱՐՓԱ.—Դվին—Պարտավ ճանապարհի հարավային ճյուղի վրա, Սյունիքի սահմաններում, առաջին մեծ բնակավայրն է հանդիսացել Արփան կամ Առփան: Տարսայիճ Օրբելյանի կառուցած պալատական կոմպլեքսն ու եկեղեցին գտնվելիս են եղել ներկայիս Արենի գյուղից փոքր-ինչ արևելք, Արփա գետի ձախ ափին, րարձունքի սակ գտնվող ոչ այնքան մեծ բլրի վրա: Բնակավայրը տարածվել է այս բլրի ստորոտում, որտեղից, պարբերական հեղեղումներից խուսափելու համար, գյուղը տեղափոխել են փոքր-ինչ արևմուտք: Նշանավոր է Տարսայիճ իշխանի հրամանով նորավանքի եպիսկոպոս Տեր Սարգսի կառուցած հույան, եռաթևիկ կամուրջը, որի սվերակները գտնվում են Արփա

³⁵ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 199:

³⁶ Հ. Եղիազարյան, նշված աշխատությունը, էջ 57:

³⁷ Ե. Լալայան, «Շարուր—Դարալագյազի գավառ», «Ազգագրական հանդես», 12-րդ գիրք, Թիֆլիս, 1905, էջ 27:

³⁸ Ս. Եպիսկոպոս Զալալյան, նշված աշխատությունը, էջ 151:

³⁹ Հ. Ղ. Ալիշան, «Սիսական», էջ 148:

⁴⁰ Ս. Եպիսկոպոս Զալալյան, նշված աշխատությունը, էջ 155:

⁴¹ Հ. Եղիազարյան, նշված աշխատությունը, էջ 63:

⁴² Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 199:

գետի աջ ափին, Արմենիից մոտ մեկ կիլոմետր գետի հյուսիս-արևելք:

ԿԼԹ (Կնիթ).— Գեղարքունիքի քաղաքներից ու ավաններից ոչ մեկը չի հասել մեզ այնպիսի գրույթյամբ, որ հնարավոր լինե՞ր պարզել նրանց կառուցման առանձնահատկությունները: Պատմական աննշան տեղեկություններից որոշ րան պարզվում է միայն Կոթի մասին: Այն գտնվելիս է եղել Դվին—Պարտավ ճանապարհի երկու ճյուղերի միանալու աեղին շատ մոտ: Ս. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն, այժմյան բնակավայրի արևմտյան ծայրին, Սյունյաց իշխան Գրիգոր Սուփանի կառուցած Ս. Աստվածածին վանքի բարձունքը իշխանական կացված (դղյակ) է եղել, պարբսպապատված մեծ ծախսերով ու աշխատության⁴³, Ըստ երևույթին նրա ստորոտում, գետի ափով դեպի արևելք տարածվել են քաղաքավանի կառույցները, որոնց մնացորդների վրա կառուցված է այժմյան Գեառաշեն գյուղը: Մ. Սմբատյանցը հիշում է յոթ եկեղեցիների ավերակների գոյությունը և իրավամբ նշում, որ եկեղեցիների ու ավերակների շատությունը ցույց է տալիս քաղաքատեղ լինելը⁴⁴:

Այս սակավաթիվ տվյալներից կարելի է եզրակացնել, որ միջնադարյան Սյունիքի քաղաքների ու ավանների առաջացումը, զարգացումը և անկումը սերտ կապակցության մեջ է եղել երկրի քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կացության ելեղներից: Այստեղ, հարթավայրային շրջանների նման, արտակարգ մեծ քաղաքների չառաջացան. այդ արդյունք էր երկրի մակերևույթի խիստ կտրտվածությունը և մանավանդ ռազմական նկատառումների:

Սյունիքի ավաններն ու քաղաքները զարգացել են հնուց ևեթ կենցաղային, արտադրական, պաշտպանական և հաղորդակցության դյուրություններով աչքի ընկնող տեղերում: Այդ հարմարություններից ամենակարևորներն են տարանցիկ և գլխավոր ճանապարհների կամ նրանց խաչմերուկների մերձավորությունը, առատ ջրամատակարարման հնարավորությունը, ամրությունների կառուցման և բնության ընծայած պաշտպանական հարմարությունները, տեղական արտադրության համար նպաստավոր պայմանները (մերձակա ոռոգովի հողատարածություններ, գյուղատնտեսական հումք, մետաղներ և այլն), հարմար կլիման (ցուրտ քամիների բացակայություն, տեղումների

անհրաժեշտ քանակ ոռոգման հնարավորությունների բացակայության դեպքում և այլն), թեք, ոչ շատ կտրտված տեղանքը (հատկապես ջրահեռացման համար) և այլն:

Խիա րնակեցված այս լեռնային երկրում, հիշյալ տիպի հարմարություններ ունեցող նոր վայրեր գտնելու գրեթե անհնար լինելու պատճառով, ավաններն ու քաղաքները զարգացել են հին բնակավայրերի, հատկապես ամրոցների տեղերում և մերձակայքում. մի հանգամանք, որն առավելագույն չափով նպաստել է քաղաքաշինարարական տրսդիցիաների շարունակական պահպանմանը տոհմացեղական ժամանակներից, ուրարտական պետության ժամանակներից մինչև հայկական պետականության հիմնումը և ավատական հարաբերությունների բարձր զարգացման շրջանները:

Ինչպես տեսանք, հնագույն բնակավայրերը և անգամ քաղաքները բաղկացած էին քաղաքաշինարարական երկու հիմնական տարրից՝ ամրոց-դղյակից և նրան կից կամ նրան շրջապատող բնակավայրից: Այս ընդհանուր օրենք է եղել ոչ միայն Սյունիքի, այլ և ամբողջ Հայաստանի և բազմաթիվ այլ երկրների համար: Միջնադարում, ավատական հարաբերությունները փոքր ինչ փոփոխին բնակավայրերի կառուցասպասման այս կարգը, և արևելյան այլ երկրների նման, Հայաստանի քաղաքներում հանդես եկան քաղաքաշինարարական երեք աստիճանից՝ ամրոց-միջնաբերդը, շահաստանը և բնակելի արվարձանները⁴⁵: Ընդ որում արվարձանները գյուղատնտեսական, արտադրական կարիքների և աշխատավորության բնակեցման համար էին նախատեսված, իսկ շահաստանը՝ իշխող խավի, հոգևորականության, գինվորականության և վաճառականների րնակության և գործառնություններին էր հատկացված: Հետևապես այն ավելի րարեկտրգ էր և ճարտարապետությամբ հարուստ: Այդ քաղաքների կառուցապատման մեջ, ղաճախ կանոնավորում էր մտցված հրվանգանի միջնաբերդից քաղաքային դարբասները ձգվող շառավղային փողոցներով և միջնաբերդ-րարձունքի շուրջը տարածվող շառավղաշրջանային փողոցներով⁴⁶:

Սյունիքի բնակավայրերի զարգացումը խթանող յուրահատուկ պայմանները քաղաքատիպ բնակավայրերին հաղորդեցին յուրահատուկ տեսք, որն զգալի կերպով տար-

⁴⁵ Հ. Մանեղյան, «Հայաստանի քաղաքները 10—11-րդ դարերում», Երևան, 1940, էջ 20:

⁴⁶ Վ. Մ. Հաբուրյանյան, «Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինական կուլտուրան», «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1963, № 3, էջ 86:

⁴³ Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 177—178:

⁴⁴ Ս. Սմբատյանց, նշված աշխատությունը, էջ 528—530:

րերվում էր Հայաստանի ալլ շրջանների կանոնական միօրինակությունից: Այստեղ բնակավայրերի դարգացումն ընթացավ կառուցապատման շատ ավելի արագ եղանակով, խստորեն համապատասխան տեղական կոնկրետ պայմաններին, որոնք տարբերվում էին անգամ իրար նկատմամբ շատ մոտ վայրերում: Այստեղ ավելի ուժեղ արտահայտված ավատական տիրապետությունը, պայտական ջբախմբերի ու իշխանական ընտանիքների սակավությունն անդրադարձավ որոշ ավանների և նույնիսկ քաղաքների կառուցապատման վրա (Կոթ, Արփա): Այդ բնակավայրերում շահաստանի և արվարձանի բաժանում մենք չենք տեսնում: յայնանդ պահպանվել է ստրկատիրական ժամանակներից եկող ամրոց-դղյակի՝ իշխանական «կացված»-ի և նրան կից բնակելի, խիտ կառուցապատված մասի պարզ համակցումը: Պահպանողականության այս ցայտուն դրսևորման կողքին մենք տեսնում ենք նաև շահաստանի գոյությունը առանձին ընկավայրերում (Նղեգիս), որոնք տնտեսական և քաղաքական կարևորությունը, դասակարգերի բազմամբոխ կուտակումներով, տարբերվել են վերոհիշյալ ընկավայրերից: Սակայն այս գեպքում էլ շահաստանը նույնը չէր, ինչ որ միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների շահաստաններն էին: յայնտեղ բացակայում էին հատուկ առևտրական-արհեստագործական հրապարակները, փողոցները, շարքերը, որոնք այստեղ դտնվում էին աշխատավորներին հատկացված ծայրամասներում, որտեղ կենտրոնացված էին ընդհանրապես տնտեսական-արտադրական քնույթի բոլոր գործողությունները, վայրերն ու շենքերը: Հետևաբար, Թերևս ավելի ճիշտ կլիներ ավատական, հոգևորական և զինվորական դասերին հատկացված մասը ուղղակի թաղ անվանել:

Ինչպես նշեցինք, Սյունիքի ավաններում և քաղաքներում ամրոցը երբեմն ներառել է նաև դղյակը: յայն կառուցվել է իշխող, բարձրագիծ, դժվարամատչելի այնպիսի տեղում, որտեղ հնարավոր լիներ լեռնարագուկի միջոցով ջուր հասցնել:

Ապարանքները, Թե՛ն ամրոցից դուրս են եղել, առանձնացվել են աշխատավոր ժողովրդի թաղամասերից, ինչպես այդ տեղի է ունեցել Նղեգիսում: և հասկանալի է, որ նրանք պիտի ունենային ամենանպաստավոր դիրք թե՛ պաշտպանության և թե՛ կենցաղային հարմարությունների տեսակետից: Նրանք բարձրագիծ վայրում են եղել այնպես, որ ջրմուղը նախ այնտեղով անցներ և պաշտպանական ամրությունները ամենից ավելի մոտ լինեին: Բնակավայրի դյուրա-

մատչելի կողմից ձանապարհը նախ մտնում էր աշխատավորների բնակատեղը և ապա միայն հասնում դղյակ կամ ամրոց: Բարձր խավի թաղում կառուցված եկեղեցիները աչքի են ընկել իրենց գերադանց հարդարմամբ: Բացառիկ երևույթ է բնակավայրի այդ մասի ծայրում գտնվող Ս. Ջորաց եկեղեցին՝ Նղեգիս քաղաքավանում, որը նախատեսված է եղել բացօթյա արարողությունների համար:

Դատելով պահպանված ավերակներից և առանձին պատմական հիշատակություններից, կարելի է ասել, որ աշխատավորներին՝ ճերդումարիներին՝ հատկացված մասերը տարբեր ընույթի գյուղատիպ շինություններով կառուցապատված են եղել չափազանց խիտ լանջերի վրա տերրասաձև, հարթ տեղերում՝ իրար կպած կտուրներով, ճիշտ այնպես, ինչպես գյուղերումն էր: Ըստ տեղանքի և կառուցապատման հնարավորությունների, անկանոն փողոցներով նրանք բաժանված են եղել առանձին թաղերի: փողոցները հետևաբար պետք է եղելված լինեին խուլ պատերով ու ցանկապատերով: Մեծ բնակավայրերի այսպիսի կառուցապատումը չպետք է տարօրինակ թվա, եթե նկատի ունենանք, որ քաղաքամայր Անիի շահաստանում ևս գոյություն են ունեցել խուլ պատերով եղբերված փողոցներ: Թերևս գյուղերի նման այստեղ ևս բնակիչներն ազգակցական խմբավորումներով են տեղաբաշխվել թաղերի մեջ, ինչպես նշեցինք, հայտնի է հրեաներին հատկացված առանձին թաղի գոյությունը Կապանում: Առևտրական շենքերի և շուկաների մասին տվյալներ չունենք, բայց պետք է ենթադրել, որ այդ նպատակին են ծառայել հատուկ հրապարակներ, ինչպիսիք նկարագրում է արաբ պատմիչ Ալ-Խսթահրին Պարտավի մասին գրած տողերում⁴⁷: Բնակավայրի կից կամ մերձակայքում հրապարակներ են եղել նաև զորախաղերի և տոնախմբությունների համար⁴⁸:

Նկատի ունենալով պարսպային ամրությունների մնացորդները և պատմական հի-

⁴⁷ Տե՛ս Н. Карацлов, նշված աշխատությունը, էջ 9:

⁴⁸ Տե՛ս եղեգիսի վերաբերյալ Ս. Լպիսկոպոս Զալյանի վերահիշյալ տեղեկություններն այդ մասին: Ակնարկելով բնիկ և եկվոր եպիսկոպոսների վարքի մասին, Ս. Օրբելյանը հիշում է տոնախմբությունների հրապարակների և բաց թատերական ներկայացումների գոյությունը Սյունիքում գրելով, որ Սյունյաց եպիսկոպոսները, ռեստ առաքինի և պարկեշտ բարուց իրենց ոչ ժուժեցին վնաս ամբոխի և հրապարակաց հանապաղ կալ և զեզերիլ ի թէաարոնս» (Ս. Օրբելյան, նշված աշխատությունը, էջ 202):

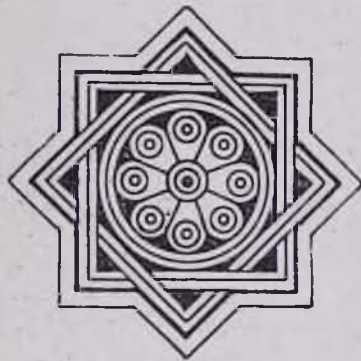
շատակությունները, պետք է ենթադրել, որ պարսպապատ է եղել նաև բնակավայրը այն մասերում, որոնք առավել խոցելի են եղել։ Սակայն աշխատավորական թաղերը մեծ մասամբ չեն պարսպապատվել։ Այս տեսակետից բացառիկ երևույթ է Կապանը, որն ամրացվել է ամբողջությամբ։

Բնակավայրերին մերձակա տարածություններում էին գտնվում գերեզմանոցները։ Նրանք հաճախ բնակավայրի զարգացման հետեանքով ընկնում էին նաև կառույցների մեջ։ Եղեգիսում մեծ մասամբ իշխանական և հոգևոր դասին պատկանող անձանց գերեզմաններ կան ազնվականության և աշխատավորական թաղերի միջև ընկած տարածություններում։ Սովորաբար պանթեոններ էին համարվում եկեղեցիների շուրջ տարածվող հրապարակները։

Ավանների անմիջապես կից հողատարածությունները մշակվել են բնակիչների կարիքների, մասամբ նաև վաճառքի գյուղատնտեսական հումք արտադրելու համար։ Մեծ բնակավայրերին մերձակա ճանապարհ-

ների եզրերին, լավ դիտվող տեղերում, կանգնեցվել են մահարձաններ և խաչքարեր՝ ճարտարապետական գեղեցիկ ձևավորմամբ։ Նրանք այս կամ այն մարզու հիշատակը հավերժացնելու և կամ այս կամ այն նշանավոր իրադարձությունը արձանագրելու համար են նախատեսվել մեծ մասամբ։

Ուշ միջնադարում, կապված երկրի քաղաքական և տնտեսական անրարենպաստ պայմանների հետ, ճանապարհամերձ և հեռավոր բնակավայրերի տարրերությունները համարյա վերացել են։ Սյունիքը իրոք զարձել է խուլ մի երկիր։ Եթե նկատի չունենանք Արաքսի ափամերձ ճանապարհն ու Մեղրու բարգավաճումը, գրեթե ոչ մի զարգացում չի նկատվում բնակավայրերի կառուցապատման մեջ։ Միայն Ռուսաստանին միանալուց հետո կատարվում են որոշ փոփոխություններ, որոնց մեջ զգալի դեր են կատարում գաղթականների շինարարական տրադիցիաները։ Գյուղերի մի զգալի մասն իր միջնադարյան կառուցապատմամբ հասել է մինչև սովետական իշխանության հաստատումը։

Բ. ՏԱՎՈՒՇԵՑԻ

ՆԱՀԱՏԱԿ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ԾԱԾԿԱՆՈՒՆՆԵՐ*

Ն

- Ն. Ա.— Տաղավարյան Նազարեթ
Գիտ. շարժում (Կ. Պ.) 1888.
Աղբ. Գիտ. շարժում (Կ. Պ.) 1887, № 4, էջ 129;
Նարեթիմ— Խալիբյան Միհրան
Մաղիկ (Կ. Պ.) 1891=57, 1893=39.
Աղբ. Թեոդիկ, 1911, էջ 264;
Նեռ— Դեռձախյան Օճեիկ
Ազատամ. (Կ. Պ.) 191.
Աղբ. Թեոդիկ, 1913, էջ 336;
Նետ— Բարսեղյան Դեղամ
Աղբ. Հայ հանրագիտակ, էջ 389;
Ներսես վարդապետ— Դանիելյան Ներսես վարդ.
Լույս (Կ. Պ.) 1905=38, 18, 1906=13, 32;
Նիեի— Շաներիկյան Հարություն
Ազատամ. (Կ. Պ.) 191.
Աղբ. Լույս օրացույց, Թիֆլիս, 1920, էջ 140;
Ն. Ն. Յար— Սուրիկյան Նդիա
Բանբեր (Կ. Պ.) 1914=343. Հովիտ (Թիֆ.)
1912=37.
Սուր. (Կ. Պ.).
Աղբ. Թեոդիկ, 1910, էջ 48;
Նշդրակ— Սոլախյան Արաշես
Մասիս (Կ. Պ.) 1907=43;
Նորբս, Յ.— Քեշիշյան Խոսրով
Բլուրակն (Կ. Պ.) 1904=6. Հորիզ. (Թիֆ.)
1910=25;
Նոր քաղաքացի— Սուրիկյան Նդիա
Բանբեր (Կ. Պ.) 1914=12, 20, 24, 26, 35, 39,
43, 48, 50, 53, 55, 63, 65. Ժամանակ (Կ. Պ.)
1910-ական թվ.
Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի, էջ 47;

Շ

- Շ.— Շանապալյան Հակոբ
Ժայռ (Թիֆ.) 1907=9, 13;
Շ.— Շաներիկյան Հարություն
Հայր. (Կ. Պ.) 1895=1206;
Շ. Ք.— Քրիսյան Շավարշ
Մարմնամարզ (Կ. Պ.) 1911=1;
Շահ., Ա.— Ներցյան Ատոմ
Մուր. (Թիֆ.) 1903=7, 1905=9, 1906=2;
Շահալ., Հ.— Շանապալյան Հակոբ
Արշալ. (Թիֆ.) 1905=57.
Աղբ. Հովհան Գ. 227, Գ. 696, Ք. 6;
Շաներիկ., Հ.— Շաներիկյան Հարություն
Հայր. (Կ. Պ.) 1895=1143;
Շահ-Բազե— Շանապալյան Հակոբ
Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույց»-ում (Կ. Պ.).
Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի;
Շահեն— Կյուրեղյան Մելիքոն
Մշակ (Թիֆ.) 1896. 1908=93, 98, 200, 202,
209, 210, 217—220, 224, 227, 231, 235, 237,
239, 243, 249, 266, 268, 271, 277, 278, 282,
284—288, 290, 1909=2, 3, 5, 11, 12, 15, 16, 18,
20, 22, 25, 30—32, 35, 38—42, 51, 52, 54, 59,
61, 64, 66, 67, 71, 72, 74, 76, 77, 90, 91, 93,
96, 97, 99, 103—104, 107, 108, 110, 113—116,
118, 120, 123, 125, 127, 129, 130, 132, 134,
139—142, 144, 146, 148, 151, 157, 161—164,
166, 172, 175, 176, 179, 181, 184, 185, 190,
192, 193, 196, 201—205, 207, 211, 216—218,
223, 229, 233, 237, 241, 245, 249, 250, 261—
263, 266, 271, 273, 276, 278, 283, 285, 288,
290, 291, 1910=3, 8, 10, 13, 14, 16, 19, 21, 22,
30, 35, 36, 43, 46, 51, 55, 56, 59, 63, 192, 194,
197—199, 203, 208, 214, 215.
Աղբ. Մշակ (Թիֆ.) 1918, № 105;

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվա-
կանի № 6-ից:

Շահեն, Ա.— Երիցյան Առում

Մշակ (Թիֆ.) 1901=123. Մուրճ (Թիֆ.) 1906=1.

Տարազ (Թիֆ.) 1896=7.

Շահեն, Առում— Երիցյան Առում

Մասիս (Կ. Պ.) 1908=. Մշակ (Թիֆ.) 1903=17.

Մուրճ (Թիֆ.) 1898=1—5; 10—11, 1906=4—5,

7, 8. Տարազ (Թիֆ.) 1897=34, 35, 41, 1898=

3, 8.

Աղբ. ԳԱԹ, Մուրճի արխ.

Շահեն, Ենովթ— Սոմունճյան Ենովթ

(պոլսահայ դերասան)

Աղբ. ԳԱԹ, Ս. Դավթյանի արխ.

Շահեն—Կարո— Հարությունյան Արտաշես

Աղբ. Հարությունյան, էջ 25.

Շահպազ— Շահպազյան Բարսեղ

Մանգ. էֆրյար (Կ. Պ.) 1901=101—108.

Աղբ. ԳԱԹ, Հ. Տեր-Ասադաժատրյանի արխ.

Շահպան, Գ.— Գորնյան Գեորգ

Կայծ, Նոր զարոյց (Կ. Պ.) 1910-ական թվ.

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի, էջ 48.

Շահբերյան— Թովուրյան Երվանդ

Պայք. (Պարտիզակ) 1911.

Աղբ. Քսան կախաղաններ, էջ 74.

Շավասպ— Կյուրճյան Մելիք

Արձագ. (Թիֆ.) 1893=87, 1894=38. Շարժում

(Վառնա) 1896.

Աղբ. Շանթ (Կ. Պ.) 1919, № 12, էջ 136.

Շավարշ արեղա— Մանգլյան Արշավիր

Լույս (Կ. Պ.) 1905=27, 30, 31, 34, 37, 48,

1906=1.

Շա—Քե— Քրիսյան Շավարշ

Մարմնամարզ (Կ. Պ.) 1911=1.

Չ

Չագրեմալը— Թորոսյան Գրիգոր

Առավոտ (Կ. Պ.) 1910=104. Կավոռ (Կ. Պ.)

1910=455.

Աղբ. Թեոդիկ, 1913, էջ 337.

Չատին— Զյուլուրյան Տիգրան

Արևելք (Կ. Պ.) 1908.

Պ

Պարմանունի— Սանդուրյան Ռեբեկա

Աղբ. Հայր. (ԱՄՆ).

Աղբ. Ժիզմենյան, էջ 596.

Պիտա— Պեռաճյան Մինաս

Աղբ. Կիլիկյան տարեցույց, 1922, էջ 252.

Պզտիկ վարժապետ— Թանճաթյան Հովակիմ

(Կովկասահայ մամուլում, 1905—1908 թ. թ.),

Աղբ. Հուշարձան, էջ 158.

Պոնտացի— Կյուրճյան Մելիք

Բյուզ. (Կ. Պ.) 1906.

Աղբ. Թեոդիկ, 1910, էջ 168.

Պոնտ(ե)— Խաչիւրյան Միքայել

Արև. մամուլ (Իզմիր) 1888=4, 8, 1889=3.

Աղբ. Թեոդիկ, 1911, էջ 264.

Ս

Ս.— Դանիելյան Ներսես վարդ.

Բյուրակն (Կ. Պ.) 1900=46.

Ս.— Տեր-Մանգլյան Կարապետ վարդ.

Բաղմ. (Վեն.) 1907=4.

Սար, Հ. Ս.— Սարյան Սանփան վարդ.

Բաղմ. (Վեն.) 1889=8, 1900=7, 1902=10, 11.

Ս. Բ.— Բյուրատ Սմբատ

Փյունիկ (Ալ-դրիա) 1902=38.

Ս. Բ.— Տաղավարյան Նազարեթ

Բաղմ. (Վեն.) 1908=11. Բանասիր (Փարիզ)

1903=1, 2, 4—5.

Ս. Տ.— Տեր Սանգլյան Կարապետ վարդ.

Բաղմ. (Վեն.) 1907=1, 9, 1908=8, 9.

Սանգլ., Հ. Ս.— Տեր-Սանգլյան Կարապետ վարդ.

Բաղմ. (Վեն.) 1903=3.

Ս. Վարդ.— Դանիելյան Ներսես վարդ.

Լույս (Կ. Պ.) 1905=9.

Սանգլյան, Շավարշ վարդ.— Սանգլյան Արշավիր

Սերենկյուրյան, Վարդգես— Սերենկյուրյան Հովհաննես

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի.

Սերունի, Ա.— Թանճուրյան Արշակ

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի.

Սևակ, Ռուբեն— Չիլենկիւրյան Ռուբեն

Աղբ. Թեոդիկ, 1911, էջ 283.

Սիամսերո— Յարեմեյան Առոմ

Աղբ. ԳԱԹ, Սիամսերոյի արխ.

Սիսական արեղա— Դանիելյան Գևորգ

Բյուզ. (Կ. Պ.) 1897=281, 297, 298.

Սիրայր— Քեյկյան Տիրան

Բանբեր (Կ. Պ.) 1914=3. Ժամանակ (Կ. Պ.)

1900-ական թ. Շիրակ (Ալ-դրիա) 1906=5. Սուրճ.

(Կ. Պ.) 1900-ական թվ.

Աղբ. Ժամանակ, էջ 37.

Սլաֆ— Խաժակյան Գարեգին

Մշակ (Թիֆ.) 1900-ական թ.

Աղբ. Ե. Իշխանյանի վկ.

Սկսնակ քանասեր— Տաղավարյան Նազարեթ

Արևելք (Կ. Պ.) 1890-ական թ. Բանասիր (Փարիզ)

1904=5—6.

Աղբ. Բյուրակն (Կ. Պ.) 1899, № 46, էջ 724.

Սուրա— Սալաֆյան Արտաշես

Աշխատանք, Վան-Տոսպ (Վան) 1910-ական թ.

Աղբ. Քսան կախաղաններ.

Սալաֆ-Արտա—Սալաֆյան Արտաշես

Մասիս (Կ. Պ.) 1903=36.

Սսական— Դանիելյան Ներսես վարդ.

Բյուզ. (Կ. Պ.) 1899=856, 869. Շանթ (Կ. Պ.)

1912=14.

Սսական արեղա— Դանիելյան Ներսես վարդ.

Արև. մամուլ (Իզմիր) 1898=2, 1899=2.

Սսական վարդ. (վարդապետ)— Դանիելյան Ներսես

վարդ.

Աղբ. Բյուրակն (Կ. Պ.) 1903, № 46, էջ 902.

Վ

Վ.— Իսպիրյան Մինհան

Արև. յամուլ (Իզմիր), 1891=10, 1892=5,
1893=1:

Վանազն— Պետրոսյան Մամիկոն

Ասպարեզ (Ֆրեզնո) 1910-ական թ. Հառաջ (Կա-
րին) 1910-ական թ.

Աղբ. Հայաստան (Թիֆ.) 1917, N 49:

Վանիկ—Վանիկյան Գեղամ

Կայծ (Կ. Պ.) 1912. Հնչակ (Լոնդոն) 1914=4—5.

Աղբ. Երիտ. Հայ. (Նյու-Յորք) 1960, № 18:

Վարազդատ Վանազն— Բարսեղյան Գեղամ

Աղբ. Հայ հանրագիտակ, էջ 389:

Վարդգես— Կյուրճյան Մելքոն

Արևելք (Կ. Պ.) 1889.

Աղբ. Նոր-Դար (Թիֆ.) 1899, № 165:

Վարդգես— Սերենկյույան Վարդգես

Աղբ. Թեոդիկ, 1910, էջ 87:

Վառյան, Ա.— Դերձակյան Օնեիկ

Ազատամ. (Կ. Պ.) 1910-ական թ. Հայր. (Բոս-
տոն) 1903.

Աղբ. Անահիտ (Փարիզ) 1903, № 4:

Վաղինակ— Շանթիկյան Հարություն

Ազատամ. (Կ. Պ.) 1910-ական թ.

Աղբ. Լոյս օրացույց (Թիֆ.), 1920, էջ 140:

Վառանդիկ— Չամուրյան Հակոբ

Մասիս (Կ. Պ.) 1886.

Աղբ. Ա. Ալլայանյան, հ. Ա, էջ 1226:

Վռույր— Իսպիրյան Մինհան

Արև. յամուլ (Իզմիր) 1891=8—10, 1893=1, 5,
7, 9. Սուրհ. (Կ. Պ.).

Աղբ. Թեոդիկ, 1911, էջ 264:

Տ

Տ.— Ջյուլյուրյան Տիգրան

Ոստան (Կ. Պ.) 1912=5, 6:

Տ.— Տաղավարյան Նազարեթ

Բաղմ. (Վեն.) 1907=11, 1908=2, 8.

Աղբ. ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի արխ.

Տ. Կ. Ջ.— Ջյուլյուրյան Տիգրան

Մասիս (Կ. Պ.) 1905=11, 13.

Աղբ. Մասիս (Կ. Պ.) 1905, № 18:

Տավրոս— Թերզյան Հակոբ

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի:

Տերվիշ— Պելլերյան Ավետիս

Արտեմիս (Կահ.) 1902=1, 3, 7—8, 1903=
4—7, 10—12.

Աղբ. Համազգային տարեցույց:

Տիգրան Ջ.— Ջյուլյուրյան Տիգրան

Մուրճ (Թիֆ.) 1901=9. Ոստան (Կ. Պ.) 1911=
1, 2:

Տիոն Բե— Փելլերյան Տիրան

Մուրճ. (Կ. Պ.).

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի:

Տօրյան, Արմեն— Սուրենյան Հրաչյա

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի:

Տոբ— Իսպիրյան Մինհան

Աղբ. Թեոդիկ, 1911, էջ 264:

Տֆթ. Պենեն— Մանուկյան Պետրոս

Բանբեր (Կ. Պ.) 1914=50, 85, 91.

Աղբ. Խարբերդ, էջ 383:

ՈՒ

Ուլիս— Կյուրճյան Մելքոն

Արևելք (Կ. Պ.) 1889.

Աղբ. Նոր-Դար (Թիֆ.) 1889, № 165:

Ուրվակյան— Հարությունյան Արտաշես

Արև. յամուլ (Իզմիր) 1904=14, 20, 29.

Աղբ. Հարությունյան, էջ 25:

Փ

Փ.— Սայազավյան Հակոբ

Շանթ (Կ. Պ.) 1914=54:

Փայլակ— Սայազավյան Հակոբ

Արև. յամուլ (Իզմիր) 1902=22, 1903=2, 17, 20,

40, 43, 49. Բանբեր (Կ. Պ.) 1914=48, 83. Բյուզ.

(Կ. Պ.) 1909. Բյուրակն (Կ. Պ.) 1901=44. Սա-

ղիկ (Կ. Պ.) 1903=9, 1904=10, 1907=17, 48—

49. Հայ գրակ. (Իզմիր) 1911=2, 4—5, 7—11,

1912=1—11. Մասիս (Կ. Պ.) 1902=34, 38, 39,

41, 43, 48, 49, 51, 1903=2, 4, 18, 35, 37, 38,

40, 42, 45, 49, 1904=2, 11, 13, 14, 1907=31,

1908=20. Շանթ (Կ. Պ.) 1913=40, 43—47, 49,

50, 1914=23, 26, 28, 29. Փայլակ (Կ. Պ.) 1911=

1, 2, 4, 1912=24, 25, 31—33, 36—39:

Աղբ. Մասիս (Կ. Պ.) 1904, № 27, էջ 431:

Փանակ— Բյուրակն

Արևելք (Կ. Պ.) 1880-ակ. թ. Մասիս (Կ. Պ.)

1879=2355, 1880=2553, 2748.

Աղբ. Բյուրակն և իր գործը, Բոստոն, 1927:

Ք

Ք.— Քիրիշյան Լևոն

Բյուրակն (Կ. Պ.) 1901=14:

Օ

Օ. Գ. Դ.— Դերձակյան Օնեիկ

Հայր. (Կ. Պ.) 1892=135, 1893=487, 493, 509,
522, 537.

Աղբ. Ե. Օտյան, Տասներկու տարի Պոլսեն գուրո
(1896—1908), Կ. Պոլիս, 1922:

Օ. Զ.— Բարսեղյան Գեղամ

Մանդ. էֆթյար (Կ. Պ.) 1902=306:

Օգիմզա— Դերձակյան Օնեիկ

Հայր. (Կ. Պ.) 1892=269, 329, 1893=370, 388,
1895=1102.

Աղբ. Ոստան (Կ. Պ.) 1920=17—18, էջ 733:

Օշին— Բարսեղյան Գեղամ

Մանդ. էֆթյար (Կ. Պ.) 1902=247.

Աղբ. Հայ հանրագիտակ, էջ 389:

Օշին—Զարեմ— Բարսեղյան Գեղամ

Մանդ. էֆթյար (Կ. Պ.) 1902=272, 278.

Աղբ. Գ. Բարսեղյան, Ամբողջական գործեր, Փա-
րիզ, 1931, էջ 11:

Օտա-Ալյեհ— Երիցյան Ասող

Հարստանալու արվեստը (Թարգմ.)

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի

Օրին— Սոյախյան Արտաշես

Ասուպ (Վան) 1906.

Աղբ. Կիրիկյան տարեցույց, 1922, էջ 315,

Ֆ

Ֆարհատ Նորիզ— Քեչիչյան Նուսրով

Հորիզ. (Թիֆ.) 1909=34.

Ֆարհատ Նորիս— Քեչիչյան Նուսրով

Արև. մամուլ (Իզմիր) 1902=6, 7, 12, 1903=36,

39, Մասիս (Կ. Պ.) 1903=40.

Աղբ. Արև. մամուլ (Իզմիր),

*— Մալումյան Նաչատուր

Մշակ (Թիֆ.) 1892=83, 113, 119, 134, 136, 142,

145, 1894=27, 30, 38, 40, 49, 50, 56, 65, 68,

69, 71, 74 75, 78, 84, 98, 110;

**— Լուկերիյան Գարեգին Բան.

Մասիս (Կ. Պ.) 1880=2570, 2700.

Աղբ. Մասիս (Կ. Պ.) 1880, № 2758,

***— Տաղավարյան Նազարեյր

Աղբ. ԳԱԹ, Հ. Առաքելյանի արխ.

ՕՏԱՐ ՄԱՄՈՒՆՈՒՄ

Agnouni — Մալումյան Նաչատուր

Pro Armenia (Փարիզ) 1905=5.

Berje, Sembat — Բյուրատ Սմբատ

Revue des deux mondes (Փարիզ) 1913.

Աղբ. Վ. Բյուրատի վկ.

Dorian Armen — Ասրենյան Հրաչյա

Աղբ. ԳԱԹ, Ա. Զոպանյանի արխ.

Glanic, Viconte de — Քեչիչյան Տիրան

La bourse Egyptienne (Եգիպտոս) 1904.

Աղբ. Ալպոյաճյան, Գ. Բ, էջ 2072;

Léart, Marcel — Զոհրապ Գրիգոր

La question Arménienne (Paris) 1913.

Աղբ. Վեմ (Փարիզ);

Siamento A. Y. — Սիամանթրա

The story of the knight (Constantinople), 1912:

Օ. (Տ. Բ.) — Քեչիչյան Տիրան

صالح (Մաքահ), (Կ. Պ.), 1909

Աղբ. Հուշարձան ապրիլ տասներմեկի

ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՑԱՆԿ

Աբրոյան Մխիթար (ձեմվ. 1880 Մուշ, սպանվ. 1915

Մուշի մոտ).

Մածկ. Մեխակ;

Ավետիսյան Հակոբ (ձեմվ. 1873 Վան, սպանվ. 1915).

Մածկ. Արժարուհի;

Բարսեղյան Գեղամ Պողոսի (ձեմվ. 1883 Կ. Պոլիս, Կեն

տիկ Փաշա, սպանվ. 1915).

Մածկ. 1) Բարսեղենց, Գ., 2) Գ. Բ., 3) Գեղո,

4) Զարթոնք, 5) Նեո, 6) Վարազդատ Վահագն,

7) Օ. Զ., 8) Օշին, 9) Օշին-Զարթոնք;

Գաղանճյան Հովհաննես (ձեմվ. 3 ապրիլ 1870 Եվդոկիա,

սպանվ. 1915);

Մածկ. 1) Գ., 2) Թղթակից Հ. Գ., 3) Հ. Գ., 4) Մե-

նուշ;

Դասպարյան Արիստակես Հ. (ձեմվ. 1861 Աղանա,

սպանվ. 1915).

Մածկ. Ա. Գ. (Վաստաբան);

Դարույան Գևորգ (ձեմվ. 1892 Հալլեն, վիճ. 1915 Պապ).

Մածկ. Շահպան, Գ.;

Դանիելյան Գևորգ Հովհաննեսի (ձեմվ. 16 մայիս 1868

Զեյթունի Յարփուզ զյ., սպանվ. 1915 Յողդատ).

Մածկ. 1) Դանիելյան, Ներսես Եպ., 2) Խոսնակ,

3) Կիրիկենցի, 4) Մեղրունի, 5) Ներսես վարդա-

պետ, 6) Ա, 7) Սիսական արեղա, 8) Սասկան,

9) Սասկան արեղա, 10) Սասկան վարդ. (վարդա-

պետ), 11) Ս. Վարդ;

Դանիելյան Մառնիկ (ձեմվ. Խիանի Սաղաուն զյ., սպանվ.

1915).

Մածկ. Խինացի;

Դերձակյան Օճեիկ Գևորգի (ձեմվ. 1871 Կ. Պոլիս,

սպանվ. 1915 Կ. Պոլիս);

Մածկ. 1) Ա. Վ., 2) Մեֆիսթո, 3) Նեո, 4) Վոսմ-

յան, Ա, 5) Օ. Գ. Գ., 6) Օգիմդա;

Խսայան Գրիգոր (ձեմվ. 1883 Վան, սպանվ. 1915).

Մածկ. Գրիգոր Նոր;

Երիցյան Ասող Ստեփանի (ձեմվ. մարտ 1875 Ակնի Կա-

մարակապ զյ., սպանվ. 1915).

Մածկ. 1) Ասող, 2) Ասող-Շահեն, 3) Ե.-Ա.,

4) Խալ-Պապյան, 5) Մոսա, 6) Շահ., Ա., 7) Շա-

հեն, Ա., 8) Շահեն, Ասող, 9) Օտա Ակնի;

Զարդարյան Թուրքեն (ձեմվ. 1874 Խարբերդ, սպանվ.

1915).

Մածկ. 1) Աշք Եսփայի, 2) Ասլան, 3) Զարդար,

4) Էստաֆար, 5) Հալ աբսորական, 6) Հրաշ,

7) Հրաշալ;

Զոհրապյան Գրիգոր Խաչիկի (ձեմվ. 14 ապրիլ 1861

Կ. Պոլիս, Պեշկիթաշ, սպանվ. 7 հոկտ. 1915 Ուր-

ֆայի մոտ).

Մածկ. 1) Արտավազ, 2) Գ. Զ., 3) Զոհրապ, Գրի-

գոր, 4) Հ., 5) Léart Marcel;

Զորյան Բարդուղ (ձեմվ. 1 հունվ. 1879 Թոմզարա,

սպանվ. 1915).

Մածկ. Ժիրայր;

Զուլումյան Գևորգ (ձեմվ. 1878 Խարբերդ, սպանվ. 1915).

Մածկ. 1) Գ. Զ., 2) Զուլում, Գ.;

Թանշուտյան Հովակիմ (ձեմվ. 1887 Օրդու, սպանվ.

1915).

Մածկ. Պզտիկ վարժապետ;

Թևրիզյան Արմենակ Նաչատուրի (ձեմվ. Խարբերդ,

սպանվ. 1915).

Մածկ. Արմեն

Թերզյան Հակոբ Հարությունի (ձեմվ. 22 օգոստ. 1879

Հալլեն, սպանվ. 1915).

Մածկ. 1) Թղթակից, 2) Հակոբ, 3) Հակ-Թեր,

- 4) Հիթո, 5) Հի-Թո, 6) Հ. Հ. Թ., 7) Հմայակ, 8) Տավրոս:
- Թիւրքալեւան Հայկ (ծնվ. 1871 Տրապիզոն, սպանվ. 1915).
- Մածկ. Հրաշ:
- Թյուրքունեյան Արշակ Կ. (ծնվ. 1878 Երզնկա, սպանվ. 1915 Կոնստ.)
- Մածկ. Սերունի, Ա.:
- Թյուրքունեյան Մեհրուն (ծնվ. Վան-Այգեստան, սպանվ. 1915 Օրդուլի դաշտում).
- Մածկ. Երո:
- Թոռսյան Գրիգոր Գևորգի (ծնվ. 1884 Ակն, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Գ* Թ*, 2) Գ*** Թ***, 3) Ընկեր Կիկո, 4) Լի-Հունկ-Չանկ, 5) Լուսիյունյան, Բ., 6) Լուսիյունյան, Բանազոզ, 7) Կիկո, 8) Չազըրճալը:
- Թուխույան Երվանդ Հովհաննեսի (ծնվ. 1894 Պարտիզակ, կախաղան 2 հունիս 1915 Կ. Պոլիս).
- Մածկ. 1) Ալիքյան, 2) Բանվոր, 3) Շանթերյան:
- Թուրյան Մկրտիչ Ա. (ծնվ. Դերենդե, սպանվ. 1915).
- Մածկ. Մ. Բ.:
- Խաչիրյան Մինդան (ծնվ. 1873 Սեբաստիա, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) էսերո, 2) Մուշեղ, 3) Նարհիմ, 4) Պոնտ(ն), 5) Վ., 6) Վրույր, 7) Տորթ:
- Խաժակյան Գառեգին Գասպարի (ծնվ. 1867 Ալեքսանդրոպոլ, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Արծիվյան, 2) Արմեն Փոսպատ, 3) Բարա Գասպար, 4) Գասպար, 5) էմին, 6) Խ., 7) Խաժակ, 8) Խաժակ, Գ. 9) Սլաք:
- Խրգարեյան Գևորգ-Երվանդ (ծնվ. 27 սեպտ. 1854 Ակն, զլխատված 1915 Սեբաստիայի մոտ).
- Մածկ. Երկաթյան, Երվանդ:
- Կյուրեյան Մելիֆե Ս. (ծնվ. սեպտ. 1859 Բալուի Հավալդ գլ., սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Ավո, 2) Արնուդ, 3) Բղթակից Միլո-զանդոնա-ի, 4) Բղթակից ի Պոնաոս, 5) Բղթակից Պոնաոսի, 6) Կ. Մ., 7) Հրանտ, 8) Մ. Կ., 9) Մ. Ս. Կ., 10) Շահեն, 11) Շավասպ, 12) Պոնտացի, 13) Վարդգես, 14) Ուղևոր:
- Կոզիկյան Գառեգին (ծնվ. 17 օգոստ. 1878 Բալու, ինքնախեղդ 1915 Տրապիզոն, Սև ծով).
- Մածկ. 1) Եսայիմ, 2) էլմինոր, 3) Բափառիկ:
- Հաբուրյունյան Արտաշես (Պողոս) Հաբուրյունի (ծնվ. 3 հուլ. 1873 Մալկարա, սպանվ. 16 օգոստ. 1915 Նիկոմիդիայի և Դերենդեի մոտերքում).
- Մածկ. 1) Ա. Հ., 2) Կ., 3) Կարո, 4) Հար., Արտ., 5) Մալկարացի, 6) Մալկարացի Կարո, 7) Մանիշակ, 8) Շահեն-Կարո, 9) Ուրվական:
- Հաբուրյունյան Հովհաննես (ծնվ. 1860 Խարբերդի Բլկատին գլ., սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Բ., 2) Բլկատ, 3) Բլկատինցի, 4) Հ. Հ., 5) Փառնակ:
- Հաբուրյունյան Մարտիրոս Աշուղի (ծնվ. 1870 Կովկասում, սպանվ. 1915).
- Մածկ. Աշուղ Շահնազար:
- Հինգեկյունյան Հաբուրյուն Կ. (ծնվ. 1855 Վան, սպանվ. 1915).
- Մածկ. Կալծիկ:
- Մալումյան Խաչատուր Մկրտչի (ծնվ. 7 սեպտ. 1863 Մեղրի, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Ազ., 2) Ազատեր, 3) Ազատեր, Խ., 4) Ազ-Լեր, Խ., 5) Ակնունի, է., 6) Դոն էմմանուել, 7) Խ., 8) Խ. Մ., 9) Մ., 10) Մալան, 11) *, 12) Agnounti:
- Մանուկյան Պետրոս Թորոսի (ծնվ. Նոյ. 1881 Խարբերդի Հյուսիսինկ գլ., կախաղան 2 հունիս 1915 Կ. Պոլիս).
- Մածկ. Տթթ., Պենեն:
- Մինասյան Սարգիս (ծնվ. 1873 Պապուրակի Յալովա գլ., սպանվ. 1915).
- Մածկ. Արամ-Աշոտ:
- Յարեանյան Առոմ (Աստվածատուր) Հովհաննեսի (ծնվ. 1 հունվ. 1878 Ակն, սպանվ. օգոստ. 1915).
- Մածկ. 1) Արրասյան, Արշամ, 2) Առոմ Միրզա, 3) Հարությունյան, Ճեթ, 4) Սիամանթո, 5) Slamanlio, A. Y.
- Նալպանյան Սարգիս (ծնվ. 1890 Խարբերդ, սպանվ. հունիս 1915 Խարբերդ).
- Մածկ. Հակոբյան, Ժիրայր:
- Շահպազյան Բաբսեղ Նազարեթի (ծնվ. 21 հունիս 1883 Վոսիորի Պոյաճը գյուղ, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Բ. Շ., 2) Շահպազ:
- Շահպազյան Հակոբ (ծնվ. 1865 Վան, վախճ. 1915).
- Մածկ. 1) Հ. Շ., 2) Ճամրորդ, 3) Շ., 4) Շահ-Բազե, 5) Շահպ., Հ.:
- Շահիրիյան Հաբուրյուն Հ. (ծնվ. 1870 Շապին-Կարա-հիսար, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Առոմ, 2) Հ. Շ., 3) Նինի, 4) Շ., 5) Շահիրի, Հ., 6) Վաղինակ:
- Ոսկերիյան Գառեգին Բան. Կ. (ծնվ. Ուրֆա, սպանվ. 1915 Ուրֆա).
- Մածկ. 1) Գ. Կ. Ո., 2) **:
- Չամուրյան Հակոբ Գ. (ծնվ. 1860-ական թ. Կեսարիա, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Արմեն, 2) Վտարանդին:
- Ջիլիկերյան Ռուբեն Հովհաննեսի (ծնվ. 15 փետր. 1885 Մարմարայի եվրոպական եղբորին Սիլիվրի գլ., սպանվ. 13 օգոստ. 1915 Ջանդըրբի մոտ Բյուսնիում).
- Մածկ. Սևակ, Ռուբեն:
- Ջիլյուրյան Դանիել Գրիգորի (ծնվ. 1894 Սեբաստիայի Բրդնիթ գլ., սպանվ. 13 օգոստ. 1915 Ջանդըրբի մոտ Բյուսնիում).
- Մածկ. Վարուժան, Դանիել:
- Ջյուլիուրյան Տիգրան Կ. (ծնվ. 1884 Կյուսուդխանե, սպանվ. 1915 Այաշ).
- Մածկ. 1) Մեհենկան, 2) Չատին, 3) Տ., 4) Տիգրան Չ., 5) Տ. Կ. Գ.:
- Պեյլերյան Մարի (ծնվ. 10 մարտ 1877 Կ. Պոլիս, Պեղիթաշ, սպանվ. 1915).
- Մածկ. 1) Կալիպոս, 2) Մառի:

- Պլյեսերյան (նազաշյան) Ավետիս (ծնվ. Սերաստիա, սպանվ. 1915).
Մածկ. Ավու
- Պետրոսյան Մամիկոն (ծնվ. 1890 Մուշ, սպանվ. 1915).
Մածկ. Վահագն
- Պետրոսյան Միլենա Սարգսի (ծնվ. Յոզգառի պրուս-գլազ զլ., սպանվ. 1915 Կեսարիա).
Մածկ. 1) Ասուպ, 2) Պիտար
- Սաճալյան Արշավիր (ծնվ. 1881 Շապին-Կարահիսար, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Արշավիր, 2) Արշավիր սարկավազ 3) Շավարշ արեղա, 4) Սահակյան, Շավարշ վարդ.
- Սալաղյան Լակոյր Ղազարոսի (ծնվ. հունիս 1880 Գոնիա, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Վ., 2) Փ., 3) Փայլակ
- Սաղաթյան Ռեբեկա Հ. (ծնվ. հարրերդ, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Ավետիսյան, Վաղդանուշ, 2) Կիթառ, 3) Պարմանուհի
- Սարգսյան Պարույր Հարությունի (ծնվ. Տրապիզոն, վաղվի է իր տան հետ 1915 Տրապիզոնում).
Մածկ. Լի-Հունկ-Չանկ
- Սարյան Ստեփան վարդ. (ծնվ. 1865 Գաղատիա, սպանվ. 1915).
Մածկ. Սար, Հ. Ս.
- Սերենկյուլյան Հովհաննես Պողոսի (ծնվ. 1871 Կարին, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Սերենկյուլյան, Վարդգես, 2) Վարդգես, Սոլաֆյան Արաաշես Խաչատուրի. (ծնվ. 2 նոյ. Վան, սպանվ. 8 ապրիլ 1915 Վանի մոտ).
Մածկ. 1) Արսույա, 2) Հնդդիմադիր, 3) Նշդրակ, 4) Սուլարա, 5) Սուլաբ-Արսու, 6) Օրինո
- Սոմունցյան Ենովք Եփրեմի (ծնվ. 1881 Պարտիզակ, սպանվ. 1915).
Մածկ. Շահեն, Ենովք
- Սոմախչյան Երվանդ Պողոսի (ծնվ. հուլ. 1870 Կ. Պոլիս, հասցույդ, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Աշուղ, 2) Գաղթական, 3) Գաղթական, Ե., 4) Ե. Գ., 5) Ե. Ս., 6) Երվանդ, 7) Երուխան
- Սուրբիկյան Եղիա (ծնվ. 1872 Կ. Պ., Սամաթիա, վիճ. 1915 Պենանթիկ-Բաշտուրմազ).
Մածկ. 1) Ե-Ս., 2) Ն. Ն. Ֆար, 3) Նոր բաղադա-դետ
- Սուրենյան Հրաչյա (ծնվ. հունի. 1892 Յուսկյուպ (Մա-կեդոնիա), սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Տորյան, Արմեն 2) Dorian, Armen:
- Վանիկյան Գեղամ Կառապետի (ծնվ. 1889 Վան, կա-խաղան 2 հունիս 1915 Կ. Պոլիս).
Մածկ. Վանիկ
- Վարժապետյան Սերովբի (ծնվ. 1875 Սիվրիհիսար, սպանվ. 1915).
Մածկ. Հրուշան
- Տաղավարյան Նազարեթ Նաճապետի (ծնվ. 13 դեկտ. 1862 Սերաստիա, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Ա., 2) Արարաշուր, 3) Արթուր, 4) Բորակածին, 5) Ն. Ա., 6) Ս. Բ., 7) Սկսնակ րանասեր, 8) Տ., 9) ***
- Տեր-Բարսեղյան Բարսեղ Հմայակի (ծնվ. 1863 Բալաս, սպանվ. 1915 Պոզաղյան).
Մածկ. Գանձակ Պենտուացի
- Տեր-Ղազարյան Ամբուտ Ղազարի (ծնվ. 2 մարտ 1862 Զիթուն, սպանվ. 2 օգոստ. 1915 Այաշ).
Նածկ. 1) Ապտակ, 2) Բյուրատ, Սմրատ, 3) Բյուր-տաղյան, Սմրատ, 4) Բաթ, 5) Լեոնցի, 6) Լեո-նորդի, 7) Խայթոց, 8) Հայկ-Լեոն, 9) Մուրակ, 10) Ս. Բ., 11) Berje, Sembat:
- Տեր-Սաճալյան Կարապետ վարդ. (ծնվ. 25 օգոստ. 1882 Մուշ, սպանվ. 1915 Բոց զլ.).
Մածկ. 1) Արամայիս, 2) Արտավազ, 3) Կ. Տ. Ս., 4) Հելլենասեր, 5) Հ. Կ. Տ. Ս., 6) Մամիկոնյան, Արամայիս, 7) Մենասեր, 8) Ս., 9) Ս. Տ., 10) Սա-հակ, Հ. Կ. Տ.
- Փափազյան Ներսես Մեսրոպի (ծնվ. 1872 Ազուլիս, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Մաշտոց վարդապետ, 2) Մաշտոց, Քելեկյան Տիրան (ծնվ. 20 սեպտ. 1862 Կեսարիա, սպանվ. հոկտ. 1915 Զորում).
Մածկ. 1) Արզոս, 2) Գլանիկ, 3) Սիրայր, 4) Տիոնց 5) Վ. Վ. 6) Glancic, Viconte de:
- Քելեկյան Խոսրով (սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Խ. Ք., 2) Նորիս, Ֆ., 3) Ֆարհատ Նո-րիզ, 4) Ֆարհատ Նորիս
- Քերիշյան Լեոն Տիգրանի (ծնվ. մարտ 1875 Կ. Պ., Սամաթիա, սպանվ. 1915).
Մածկ. 1) Երեմկ, 2) Լ., 3) Լ. Ք., 4) Լարենց, Լեոն, 5) Ք.
- Քյուրբեջյան Վաճան (Կարապետ) Սարգսի (ծնվ. 1873 Կեսարիայի Նիրզե զլ., սպանվ. 1915).
Մածկ. Ա. Բ. Գ.
- Քրիսյան Շավարշ Հ. (ծնվ. 9 հուլ. 1886 Կ. Պոլիս, Պենիկթաշ, սպանվ. 1915 Այաշ).
Մածկ. 1) Շա-Քե, 2) Շ. Ք.
- Ողանյան Գաղիկ Դ. (ծնվ. 1882 Շապին-Կարահիսար, սպանվ. 2 հուն. 1915 Սերաստիա).
Մածկ. Հրազդան
- Օտյան Տիգրան (ծնվ. 1880 Վան, սպանվ. 8 ապրիլ 1915 Վան).
Մածկ. Ասու

Ս Փ Յ Ո Ւ Ռ Ք Ը Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Ք Ի Ն

Գրականության և արվեստի թանգարանը խորհրդային Հայաստանի հարուստ, կարևոր մշակութային օջախներից մեկն է, որը ծնունդ առավ 1921 թվականին, Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատման սկզբին:

Հայ հոգևոր արժեքների հավաքման, մշակման, կարգավորման, ուսումնասիրության, նրանց հրատարակության ու հանրության սեփականությունը դարձնելու գործում, խոշոր դեր են կատարել թանգարանի ղեկավարությունն ու աշխատակիցները, մանավանդ թանգարանի հիմնադիր, անխնայ բանասեր, գրականագետ, մանկավարժ, Ս. էջմիածնի Գերադույն Հոգևոր խորհրդի երբեմնի անդամ, հանգուցյալ Երվանդ Հովակիմի Շահազիզը:

Իր գոյության 45 տարիների ընթացքում, տարեցտարի թանգարանը ձեռք է բերել խորհրդային Միության տարբեր քաղաքներում գտնված, հիմնականում արեւելահայ գրողների, հայագետ-գիտնականների, խմբագիր-հրատարակիչների, դերասան-արվեստագետների, երգիչ-երգահանների և մի քանի տասնյակ մշակութային գործիչների արխիվները, որոնք թանգարանի հարստությունն ու պարծանքն են կազմում:

Սակայն վերոհիշյալ հարուստ ժառանգությամբ հանդերձ, թանգարանում բացակայում էին արեւմտահայ և սփյուռքահայ գրողների, մտավորականության ստեղծած հոգևոր արժեքները, որոնց մի մասը այս կամ այն կերպ ազատվելով ոչնչացումից, խնամքով պահվում էին հարազատների, մի որոշ մասը՝ հայրենասեր մտավորականների, իսկ մի կարևոր մասն էլ իրենց հեղինակների մոտ, որոնք դեռևս կենդանի են:

Վերջին տասնամյակում թանգարանի սեփականությունը դարձան Արշակ Զուպանյանի հարուստ արխիվն ու գրադարանը (Փարիզից, Մշակութային կոմիտեի միջոցով), Թորոս Ազատյանի արխիվն ու գրադարանը (Պոլսից, տիկին Շուշանիկ Ազատյանի միջոցով), Սիամանթոյի (տիկին Զապել Յարճանյան—Համբարձումյանի միջոցով), Զա-

պիկ Եսայանի, Սեմայի արխիվները (Փարիզից, հեղինակների քույրերից), Վահան Մալեզյանի (հեղինակից), Տիգրան Զիթունու, Հրանտ Թորոսյանի, Անայիսի, Ռուբեն Սևակի, Ռուբեն Զարդարյանի, Զարեհ Որբունու, Լևոն Մոզյանի, Մեհրուժան և Մկրտիչ Պարսամյանների, Լևոն-Մեսրոպի, Աննա Բուդաղյանի, հայագետ Անտուան Մեյեի և այլոց ամբողջական արխիվներ կամ առանձին վավերագրեր (Փարիզից): ԱՄՆ-ից ստացվեցին Դանիել Վարուժանի (ժառանգներից), Հովհաննես Ավագյանի, Զարուհի Գալեմբյարյանի և Հակոբ Գույումճյանի արխիվները (գրող Անդրանիկ Անդրեասյանի ջանքերով), Լոնդոնից՝ Արշակ Սաֆրաստյանի արխիվը և հայագիտական գրադարանը, Բաֆֆոն վերաբերող առանձին նյութեր, իրեր և գրքեր:

Առանձին գաղթօջախներից ստացվեցին արխիվային կարևոր վավերագրեր պրոֆ. Հ. Զ. Սիրունուց, Հ. Աղաբեկյանից, դոկտ. Հ. Ոսկյանից, Հ. Ն. Տեր-Ներսիսյանից, Իսահակ վարդապետ Ղազարյանից, Ավետիք Ալեքսանյանից, Ա. Տատրյանից, Վ. Նրիցյանից, Ա. Սալմաստյանից, Վ. Մովակից, Ե. Մարյանից, Մ. Գովանճյանից, Գ. Թրենցից, Հ. Բալույանից, Ա. Շիրազյանից, Մելքոն Կյուրճյանի (ժառանգներից), Միքայել Կյուրճյանից, Է. Կոտալազյանից, Ա. Սրապյանից, Գ. Պողարյանից, Ա. Գարտաշյանից և անհատ հայրենասերներից: Բանաստեղծուհի Սիլվա Կապուտիկյանի միջոցով Բեյրութից ստացվեց Վազգեն Շուշանյանի արխիվը: Պոլսից ստացվեց «Բյուզանդիոն» օրագրի արժեքավոր հավաքածուն, որ պատկանել է Գևորգ արքեպիսկոպոս Ասլանյանին, Եգիպտոսից Վահան Հաբեշյանի գրադարանը և այլն, իրենց կարգին հարստացրին թանգարանի գրադարանը:

Սփյուռքից ստացված արխիվների և գրականության ուսումնասիրությունը մեծ չափով նպաստում, օժանդակում է թե՛ իրենց հեղինակների կյանքի ու գործունեության և թե՛ վերջին 50-ամյակում սփյուռքահայ

գաղթավայրերի պատմությունը քաղաքական-մանի լուսարաններում: Ապա հարուստ նյութերը, կարևոր վավերագրերը իբր աղբյուր են ծառայում մեր գիտնականներին՝ ուսումնասիրելու հայ և այլ ժողովուրդների գրական, մշակութային կապերը, օտար գրողների հայերեն և հայ հերինականներից կատարած թարգմանությունները, իմանալու անվանի դեմքերի կարծիքները հայկական հարցի, անցյալ և ներկա մշակույթի, նրա կատարած դերի և այլ կարևոր խնդիրների մասին:

Գրականության և արվեստի թանգարանը, ստացված արխիվները գիտական մշակման ենթարկելուց հետո, հնարավորություն է տալիս գիտնականներին, ուսանողներին և առանձին մտավորականներին մենագրություններ, ուսումնասիրություններ, հոդվածներ գրելու իրենց հետաքրքրող հարցերի մասին և ընթերցողների սեփականությունը դարձնելու այն, ինչ փրկվել է կորուստից և հարստացնում է մեր մշակույթը:

Թանգարանում սուկու վավերագրերի հիման վրա, հրատարակվեցին ղոկտ.-պրոֆ. Հրանտ Թամրազյանի «Սիամանթո» բարձրագույն մենագրությունը, ղոկտ.-պրոֆ. Էզվարդ Զրբաշյանի «Ռուբեն Սևակ» խորագրով ուշագրավ ուսումնասիրությունը (բանաստեղծի ծննդյան 80 և մահվան 50-ամյակի առթիվ), Գառնիկ Ստեփանյանի «Ա. Արփարյան», Սևակ Արզումանյանի վերջերս հրատարակած «Զապել Եսայան», Հայկ Ղաղարյանի «Մատթեոս Մամուրյան», Հեկտոր Ռշտունու «Դանիել Վարուժան», Հ. Մարգարյանի «Տիգրան կամսարական», Ա. Շարուրյանի «Սրբուհի Տյուսաբ» և մի տասնյակի հասնող նոր ուսումնասիրություններ՝ Վ. Թեքեյանի, Պ. Դուրյանի, Վ. Շուշանյանի, Սիամանթոյի, Դանիել Վարուժանի, Ռ. Սևակի, Առանձնարի, Տ. Զյուլյուրյանի, Սիպիլի, Երուխանի և այլոց մասին, որոնք կհրատարակվեն առաջիկայում:

Ստացված արխիվային նյութերի հիման վրա, թանգարանը հրատարակության է պատրաստել Դանիել Վարուժանի «Նամականի»-ն, որը «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս էրժայեց 1965 թվականին: Նույն թվականին հրատարակվեց նաև Զարուհի Գալեմբյուրյանի երկերի ժողովածուն: 1966 թվականին լույս կտեսնի Ջ. Եսայանի «Բարբու խաչիկ» մեծածավալ վեպը, որի ձեռագիրը պահվում է թանգարանում, Վաղգեն Շուշանյանի երկերի ժողովածուն, Սե-

մայի մի հատորյակը, որոնց ձեռագրերը դարձյալ թանգարանի սեփականություն են կազմում: Առաջիկա տարիներին հրատարակության համար նախապատրաստվում են Ա. Արփարյանի, Զ. Եսայանի, Զոհրապի, Սիամանթոյի, Զարդարյանի, Թվկատինցու, Ռ. Սևակի և Ա. Հարությունյանի նամակները՝ որպես «Գրական ժառանգություն» մատենաշարի հերթական հատորներ:

Թանգարանի երաժշտական բաժնի հարուստ և թանկարժեք արխիվների թվին է պատկանում հայ մեծահանճար երգահան, անմահ Կոմիտաս վարդապետի արխիվը, որն ստացվել է Փարիզից, օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանից և Կոմիտասյան հանձնաժողովից: Հետագայում Սփյուռքից ստացված նյութերով համալրվել է Կոմիտասի ժառանգությունը, որի ուսումնասիրությունը ձեռնամուխ է եղել և հրատարակության գործը հատորեն իրագործում է կոմիտասագետ երաժշտագետ Ռ. Աթայանը:

Մեծ արժեք է ներկայացնում նաև Տ. Զուխաջյանի, Ալան Հովհաննեսի, Նիկոլ Գալանդբեյանի, Գ. Սյունու, Վ. Սվաճյանի և մյուս երաժիշտների ժառանգությունը, որոնք կենտրոնացվել են թանգարանում Սփյուռքի տարբեր վայրերից: Այստեղ հիշատակենք Փարիզից ԺԱՅ-ի (Ֆրանսահայ երիտասարդական կաղմակություն) միջոցով և ջանքերով ստացված իտալացի երաժշտագետներ Ա. Սկարլատիի և Ն. Պիլինիի՝ Տիգրան Մեծին նվիրված երկու օպերաների ընթերցանությունը, լիբրետտոների միկրոֆիլմը, որոնց բնագիրը պահվում է Նեապոլի թանգարանում և որոնց ընթերցանությունը իրագործել է երաժշտագետ Ա. Վետիս Գ. Մեսումենցը: Ստացված նյութերն օգտագործվում են մասնագետների կողմից:

Ատացված են նույնպես հայ թատրոնի պատմությանը վերաբերող ինչպես Սմրատ Դսովթյանի, Սուրբարյանի, Ա. Շահաթունու, այնպես էլ մյուս արվեստագետների արխիվային նյութերից:

Հնարավոր չէ մի առ մի թվել այն բոլոր արժեքները, որոնք կենտրոնանում են հայրենիքում, սակայն, մեծ է այս գործում ո՛չ միայն կաղմակորպությունների, այլև գրողների, գործիչների և առանձին հայրենասերների կատարած գերը, որոնք ոչ մի ջանք ու ճիգ չեն խնայում՝ օգնելու հայրենիքին:

ԴՈՂԱՐ ԱՋՆԱՎՈՒՐՅԱՆ

Մ Ա Յ Ր Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Գ Ո Ւ Մ

Լ Ո Ւ Ր Ե Ր Մ Ա Յ Ր Հ Ա Յ Ր Ե Ն Ի Գ Ո Ւ Ց

Հայկական հանրագիտարան.— Հայկական հանրագիտարան ստեղծելու հարցը վաղուց է դարձել Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի և մեր գիտական հասարակայնության ուշադրության առարկան: Ներկայիս այդ հարցը արդեն գործնական ձև է ընդունել և գտնվում է վերջնական լուծման ճանապարհին:

Կազմված է հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն ակադեմիկոս Վ. Համբարձումյանի նախագահությամբ: Խմբագրական մարմնի մեջ մտել են ակադեմիկոս գիտնականներ, արվեստի և գրականության գործիչներ: Ստեղծված են ենթախմբագրություններ՝ գիտության և արվեստի տարբեր բնագավառների համար:

Բազմաճյուղային աշխատությունը զույս բերելու համար, գլխավոր խմբագրությունը կուտակում է նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, տնտեսության, գիտության և մշակույթի զարգացման վերաբերյալ: Հանրագիտարանին կաշխատակցեն մեր նշանավոր գիտնականները, արվեստի և գրականության մասնագետները, մշակույթի գործիչները:

Սովետահայ գրականության պատմություն.— Գիտությունների ակադեմիայի գրականության ինստիտուտը պատրաստել է և հրատարակել «Սովետահայ գրականության պատմություն» երկհատորանոց սովոր աշխատությունը: Վերջերս լույս տեսավ այդ արժեքավոր աշխատության երկրորդ հատորը, որն ընդգրկում է սովետահայ գրականությունը 1941—1964 թվականների ժամանակաշրջանում: Հատորում հանգամանորեն վերլուծված են ժամանակակից մեր բոլոր գրողների ստեղծագործությունները:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու աշխատությունը վրացերեն լեզվով.— Վրաստանի գիտությունների ակադեմիան վերջերս լույս է ընծայել Հովհաննես

Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմություն»-ը վրացերեն և գրաբար լեզուներով:

Հովհաննես Դրասխանակերտցին ապրել է 18—19 դարերում: Նրա աշխատությունն ընդգրկում է 788—925 թվականներին Հայաստանում տեղի ունեցած դեպքերը: Աշխատությունն իր մեջ հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում նաև Վրաստանի մասին:

Գիրքն ունի ընդարձակ նախաբան և ծանոթագրություններ, որոնք վերլուծում են Դրասխանակերտցու աշխատությունը և նշում, թե ի՞նչ նշանակություն ունի այդ աշխատությունը հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության տեսակետից: Թարգմանության գլխավոր խմբագիրն է ակադեմիկոս Գ. Ծերենթեին: Հայերեն աղբյուրների խմբագիրն է Ի. Աբովյանը:

Հայ բանաստեղծության հատընտիրը լեհերեն.— Լեհաստանում վերջերս լույս են տեսել «Սասունցի Դավիթ» Լեւոնի ու Եղիշե Չարենցի բանաստեղծությունների ժողովածուն: Մեր լեհ քարեկամներն այժմ հրատարակության են պատրաստում հայ բանաստեղծության հատընտիրը, որն ամփոփելու է մեր բանաստեղծական ստեղծագործության լավագույն նմուշները՝ հնագույն ժամանակներից մինչև Սայաթ-Նովա: Հայաստանի սովետական գրողների միության վարչության նախագահության վերջերս Երևանում տեղի ունեցած նիստում ընտրվեց հանձնաժողով Հրաչյա Հովհաննիսյանի նախագահությամբ: Հանձնաժողովի կազմի մեջ են Ս. Զորյանը, Կ. Մեղիք-Օհանջանյանը, Ա. Մնացականյանը, Պ. Սևակը և Վ. Նալբանդյանը:

Հայկական մոր քաղես.— Հայ քաղեսային երաժշտության ցանկը հարստացավ մի մոր գործով: Վերջերս Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպե-

րայի և բալետի պետական թատրոնը քննադրեց Էդգար Հովհաննիսյանի «Հավերժական կուտք» քալետը, որի հիմքում մեծ սիրո լեգենդն է, Ապոլինի և Բյուրատի սիրո հաղթանակը:

«Հայկական հարցը» և միջազգային դիվանագիտությունը.— Երևանի պետական համալսարանի «Միտք» հրատարակչությունը լույս է ընծայել Ադա-սի Եսայանի «Հայկական հարցը» և «միջազգային դիվանագիտությունը» խորագիրը կրող աշխատությունը: Այն մեկնաբանում է 20-րդ դարի առաջին քառորդում հայ ժողովրդի ճակատագրին վերաբերող խնդիրները՝ կապված պատմական և համաշխարհային նշանակություն ունեցող անցքերի հետ, քննարկում է «Հայերի գեներացիոն և միջազգային դիվանագիտությունը», «Հայկական հարցը» և Ազգերի լիգան, «Հայկական հարցը» և Սովետական Ռուսաստանի հաշտարարական դերը Մերձավոր Արևելքում ու Անդրկովկասում՝ հարցերը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին «Հայկական հարց»-ի նկատմամբ արևմտյան մեծ տերությունների անտարբեր վերաբերմունքով է բացատրում հեղինակը բախտի այն դառն խաղը, որ վիճակվեց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածին:

Նվերներ շեքսպիրագիտական գրադարանին.— Օրենցոթ ավելանում է Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտին կից հիմնադրված շեքսպիրագիտական գրադարանի նվիրատու անձանց ցանկը:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Լվանտոն քաղաքից Սուրեն Սարգսյանը վերջերս ուղարկել էր Շեքսպիրի երկերի դարասկզբին հրատարակված 40 հատորանոց արժեքավոր ժողովածուն:

Վերջերս Սիլիոնքառայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի հասցեով ստացվեց այդ ժողովածուն, որի մեջ ընդգրկված են մեծ դրամատուրգի բոլոր նշանավոր ստեղծագործությունները:

Շեքսպիրագիտական թանգարանին արժեքավոր գրքեր է ուղարկել նաև Տ. Բարսեմ Էսիխկոյան Վարժապետյանը՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Վինգլոք քաղաքից:

Պատմական հուշարձանի փոխադրումը.—Ավարտված է Ապարանի խոշոր ջրանցքի պատմելի կառուցումը: Քառադի ջրերը արագորեն կուտակվում են, ողողելով շրջակայքը: Շուտով Ջովունի գյուղը կմնա ջրի տակ: Զրամբարից հեռու կառուցվում է նոր գյուղ, որ պետք է տեղափոխվեն Ջովունու բնակիչները:

Բայց ինչպե՞ս վարվել գյուղի եկեղեցու հետ, որը և դարի հուշարձան է: Եկեղեցին կոչվում է Թուխ Մանուկ, բավական մեծ է և գրավում է շուրջ 200 քառակուսի մետր տարածություն:

Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեն և գիտությունների ակադեմիայի հնագիտության ինստիտուտը համատեղ ուժերով ձեռնամուխ են եղել պատմական այդ եկեղեցին փրկելու: Որոշված է եկեղեցին քանդել և տեղափոխել գյուղի դի-

մացի բարձրագույն բլրի վրա: Այս նպատակով շենքի բոլոր քարերը չափագրվում են, պեղումներ են կատարվում եկեղեցու ներսը և դուրսը: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են մի շարք արժեքավոր առարկաներ:

Պատմական թանգարանը հարստանում է՝ նոր նյութերով.—Վերջերս Հայաստանի պետական պատմական թանգարանը հարստացավ նոր, արժեքավոր նյութերով, որոնք կարևոր նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի նյութական մշակույթի ուսումնասիրության տեսակետից: Անցյալ 1985 թվականի ընթացքում ձեռք են բերվել շուրջ 500 կտոր լամպան տեսակի իրեր: Իրանց մի զգալի մասը իրենց հետ բերել էին Սուրիայից ներգաղթած մուսուլմաններից: Իրերի մեծ մասը ազգագրական բնույթ ունեն՝ հագուստներ, աշխատանքի և տնային գործածության առարկաներ ու գործիքներ:

Պատմական արժեք ներկայացնող կենցաղային և ազգագրական բնույթի իրեր են ձեռք բերված Արմավիրի (Հյուսիսային Կովկաս), Նոր Նախիջևանի, ինչպես նաև Գալսիյի արաբական և վասպուրականներից:

Թանգարանի համար նետաքրքրական նմուշներ են ուղարկել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Ֆրանսիայի, Իրանի և Բուլղարիայի հայերը: Նմուշների մեջ կա մի համրիչ (թագրեն), որը պատկանել է պոլսեցի մտավորական Վարդես Աթանասյանին: Համրիչը քաղկացած է 99 կարմիր ուլունքներից: 1915 թվականին, երբ Վ. Աթանասյանը պոլսահայ մտավորականների հետ գտնվելու է եղել Չանդլլիքի բանտում, նա իր համրիչի յուրաքանչյուր հատիկի վրա փորագրել է հայ կալանավորների՝ այդ թվում Կոմիտասի, Վարդանի և մյուսների անունները:

Երևանի նոր հատակագիծը.—1924 թվականին ճարտարապետ ակադեմիկոս Ալեքսանդր Թամանյանը կազմեց Երևանի առաջին հատակագիծը: Այն ժամանակ քաղաքն ուներ 50 000 բնակիչ: Ա. Թամանյանի կազմած հատակագիծը նախատեսում էր Երևանի առավել զարգացումը. այն պիտի ունենար 150 000 բնակիչ:

Անցավ 14 տարի և այդ թիվը գրեթե կրկնապատկվեց: 1938 թվականին կազմվեց մայրաքաղաքի նոր հատակագիծ, որը նույնպես կարճ ժամանակաշրջանում կորցրեց իր կարևորությունը և անկարող եղավ քաղաքային մայրաքաղաքի բոլոր անձան պահանջներին: 1948 թվականին կազմվեց մի նոր հատակագիծ, ըստ որի նախատեսվում էր 1985 թվականին Երևանի բնակչության թիվը հասցնել 450 000-ի:

Ներկայիս Երևանն ունի շուրջ 700 000 բնակչություն: Պարզ է, որ վերջին հատակագիծը ևս իր նշանակությունը վաղուց կորցրել է: Մի քանի տարի է, ինչ կազմվում էր մայրաքաղաքի զարգացման հատակագիծ-նախագիծը 15 տարվա համար՝ 1985-ից մինչև 1980 թվականը: Հատակագիծը վեր-

ջերս քննության առնվեց Երևանում՝ ՍՍՌՍ Պետշինի ճարտարապետական կոմիտեի և Հայաստանի պետ-
շինի համատեղ միաստում ու արժանացավ միահա-
մուռ հավանության:

Հստ մոր հատակազծի, հեռանկարում Երևա-
նի բնակչությունը կհասնի 1 000 000-ի: Քա-
ղաքը կունենա 9 շրջան, որոնք իրար հետ կկապ-
վեն լայն երթուղիներով: Կենտրոնական մասերը
կկառուցապատվեն թարձրաբերձ շենքերով, որոնք
կկազմեն կառուցվելիք շենքերի կեսը: Քաղաքը հիմ-
նականում կտարածվի դեպի հարավ-արևմուտք՝
Հրազդանի աջ ափով: Ամբողջովին կվերակառուցվի
քաղաքի կենտրոնական մասը:

Հրազդանի ձորի վրա կկառուցվի մոր կամուրջ:
Բացի մի քանի ճոպանուղիներից (Նորք, Ծիծեռնա-
կաքերդ և այլն), Թամանյան փողոցի վերջավորու-
թյանը կկառուցվի ինքնաշարժ ելարան (Եսկալա-
տոր), որը քաղաքի կենտրոնը կմիացնի Հաղթանա-
կի գոտսպգու և Թբիլիսյան պողոտայի հետ:

Հրազդանի ձորը կդառնա հանգստավայր: Այնտեղ
կստեղծվեն 150 հեկտար տարածությամբ մոր
գոտսպգիներ: Առաջիկա 15 տարում քաղաքի կա-
նաչապատված տարածությունները կկազմեն 8 000
հեկտար: Հրազդան գետի, Գետառի, Նորքի և Ար-
տաշատի ջրանքների վրա կստեղծվեն մոր լճեր
(բացի «Երևանյան ծով»-ից), որոնք կնպաստեն
քաղաքի կլիմայի մեղմացման: Քաղաքի հյուսիսային
մասում կկառուցվեն հանգստավայրեր: Կընդարձակ-
վի հասարակական սենդի, մշակույթի, կենցաղային
սպասարկության հաստատությունների թիվը:

Հայաստանի բնակչությունը.— Կենտրոնական վի-
ճակագրության տվյալների համաձայն, առ 1-ը հուն-
վարի 1986 թվականի Սովետական Հայաստանի
բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր 2 200 000
մարդ: 1827-ից մինչև 1920-ը Երևանի բնակչությու-
նը աճել է 4 անգամ, իսկ վերջին 44 տարում, 1920—
1984-ին՝ 12 անգամ:

Ուսումը Հայաստանում.— Անցյալ 1985 թվականին
Հայաստանի համընդհանուր դպրոցներում սովոր-
ողների ընդհանուր թիվը եղել է 529 800 հոգի, կամ
87 500-ով ավելի քան 1964 թվականին:

Բարձրագույն ուսումնական հաստատություննե-
րում սովորող ուսանողների թիվը կազմել է 88 929
հոգի, իսկ միջնակարգ մասնագիտական ուսումնա-
կան հաստատություններում՝ 31 881 հոգի:

Պերճախոս թվեր.— Ծանր արդյունաբերության
հետ միասին Հայաստանում արագորեն զարգանում
է նաև թեթև արդյունաբերությունը: Այդ մասին են
վկայում ստորև բերված թվերը:

Անցած 1985 թվականին Հայաստանի գործարան-
ներում արտադրված է.

Գործվածքներ, 82 700 000 քառակուսի մետր,
որից շուրջ 70 000 000 քառակուսի գործվածքներ:

Պատրաստի հագուստներ, 64 000 000 ռուբլու
արժողությամբ.

Վերին և ներքին տրիկոտաժեղեն, 42 000 000
կտոր.

Կամացի և տղամարդկանց գուլպաներ, 49 200 000
գույգ.

Կոշիկ կաշվից, 7 800 000 գույգ.

Շաշարսակազ, 32 900 տոննա.

Օճառ, 19 800 տոննա.

ժամացույցներ զանազան, 2 788 000 հատ:

Վերորհիշյալ ապրանքներից 1985 թվականին ալ-
տադրված է 8-ից մինչև 47 տոկոս ավելի, քան 1964
թվականին:

Երևանյան մոր ջրմուղ.— Վերջին 15 տարում
Երևանի ջրմուղի հպարտությունը գրեթե եռապատկվել
է, տակալն քաղաքը մորեն ջրի պակաս է զգում: Քա-
ղաքի բնակչության աճի հետ միասին ավելանում
է նաև ջրի պահանջը: Բայց դա ջրի սակավության
հիմնական պատճառը չէ:

Պատճառն այն է, որ մայրաքաղաքի ջրմուղի ջրի
երկու երրորդը կլանում են գործարանները՝ արտա-
դրական ու տեխնիկական կարիքների համար: Այս
բացը վերացնելու նպատակով քաղաքային իշխա-
նությունները կառուցում են մոր ջրմուղի հատկապես
գործարանների կարիքների համար: Նոր ջրմուղը
սկիզբ է առնելու Կապույտ լճից, որը գտնվում է
մայրաքաղաքից 18—20 կիլոմետր դեպի հարավ-
արևմուտք, Արարատյան դաշտում:

Այս լիճը գոյացել է բնական աղբյուրներից: Ջուրը
լճից դուրս հոսելով առաջացնում է ճախճախուտ-
ներ: Ահա այդ դուրս հոսող ջրերն են, որ պետք է
օգտագործվեն: Լճի ափին դրվում են 6 հզոր ջրհան-
ներ, որոնք վայրկյանում կարող են մղել 3 000 լիտր
ջուր: Դուրս մղված ջուրը արհեստական ճնշման
տակ խողովակներով անցնելու է 10—12 կիլոմետր
և լճի մակերևույթից բարձրանալու է 200 մետր, որից
հետո ինքնամղումով կհոսի դեպի քաղաք, դեպի
կարգավորման հսկայական ջրամբարները, որտեղից
ջուրը բաշխվելու է գործարաններին:

Նոր ջրմուղի առաջին հերթը պատրաստ կլինի
այս տարվա մայիսին:

Փապուղիներ լեռնաքեղերում.— Բզովդալի կամ
Պուշկինյան լեռնաքեղ շուրջ 3 000 մետր բարձու-
թյուն ունի: Խճուղային ճանապարհը Կիրովականից
սկսվում է և անցնում այդ վտանգավոր լեռնաքեղով
դեպի Ստեփանավան: Ձմեռը ճանապարհը փակվում
է ձյան պատճառով:

Կառավարության որոշմամբ կառուցվելու է ավտո-
մոբիլային ճանապարհ լեռնաքեղի տակով: Դրա
համար փորվելու է փապուղի 1 850 մետր երկարու-
թյամբ: Փապուղին սկսվելու է Բզովդալ գյուղի մոտ
և դուրս է գալու Հերհեր գյուղի մոտերը: Փապուղու
շնորհիվ Կիրովական—Ստեփանավան ճանապարհը
կկրճատվի 12 կիլոմետրով և երթևեկությունը
կդառնա անվտանգ: Կառուցման աշխատանքներն
արդեն սկսվել են:

Նախատեսվում է այդպիսի փապուղի կառուցել
Ագարակից (Մեղրու շրջան) դեպի Քաջարան (Ղա-

փանի շրջան) տանող ավտոմոբիլային խճուղու վրա: Փապուղու երկարությունը կլինի 3 300 մետր:

Վիտամինների գործարան Երևանում.— Երևանում սկսվել է մի նոր, հետաքրքրական գործարանի կառուցումը: Դա վիտամիններ արտադրող գործարանն է: Այն կլինի խոշորագույններից մեկը Սովետական Միությունում:

Գործարանը թողարկելու է մեծ քանակությամբ զանազան տեսակի վիտամիններ: Նոր գործարանի համար իբրև հումք կծառայեն ինչպես մյուս հանրապետություններից ներմուծվող նյութերը, այնպես էլ Հայաստանի քիմիական գործարանների արտադրատեսակները:

Կիրովական քաղաքի նոր հատակագիծը.— Հայաստանի պետական շինարարական կոմիտեն վերջերս հաստատեց Կիրովական քաղաքի գլխավոր հատակագիծը, որը կազմված է Հայաստանի պետական նախագծային ինստիտուտի կողմից:

Ըստ նախագծի, քաղաքը կունենա 3 շրջան՝ կենտրոնական, արևելյան և արևմտյան: Յուրաքանչյուր շրջան կունենա մշակութային-կենցաղային հաստատությունները: Քաղաքի կենտրոնում կկառուցվեն նոր խոշոր կինոթատրոն, համերգային դահլիճ, մշակույթի պալատ, ծածկած շուկա, հասարակական վաճառատուն և կենցաղային սպասարկության այլ հաստատություններ: Քաղաքը հիմնականում կառուցապատվելու է 4—5 հարկանի շենքերով, սակայն կկառուցվեն նաև 9—12 հարկանի մի շարք շենքեր:

Մեծ ուշադրություն է դարձվելու քաղաքի կանաչապատմանը: Յուրաքանչյուր շրջան կունենա իր զբոսայգին և սպորտային հարմարությունները:

Առողջապահական նորակառուցներ.— Առողջապահական գործի բարելավումը Երևանում նոր թափ է ստանում: Հրազդանի աջ ափին սկսվել է հիվանդանոցային խոշոր ավանի կառուցումը: Հիվանդանոցային շենքերը կունենան 750 մահճակալ: Բացի այդ, ավանը կունենա հատուկ բուժարան, ստողջա-

րան, ատամնաբուժարան, ուղիղաճիպի բաժանմունք: Ավանի կառուցումը կտևի մի քանի տարի:

Առողջապահական շենքեր են կառուցվում նաև քաղաքի այլ մասերում: Օրբելու փողոցի վրա կառուցվում է 180 մահճակալով նոր հիվանդանոց, որի սուաջին հարկում կլացվի բուժարան:

Արաբկիրում և Ավանում կառուցվում են արհեստանոց-գործարաններ, որոնցից առաջինը թողարկելու է «Հեմագլոբուլին» դեղը, իսկ երկրորդը արտադրելու է բուժական կահավորանք:

Անվանի կինոռեժիսորի անվան.— Հայ ակադեմիկոս կինոռեժիսոր Համո Բեկնազարյանի հիշատակը մատերման էլու համար, Հայաստանի կառավարության որոշմամբ, «Հայֆիլմ» կինոստուդիան կոչված է նրա անվամբ: Համո Բեկնազարյանը հայկական կինեմատոգրաֆիայի հիմնադիրներից մեկն է եղել: Նա եղել է քննադիրը այնպիսի հիանալի ֆիլմերի, ինչպիսիք են «Պեպո», «Նամուս», «Զանգեզուր», «Դավիթ բեկ» և այլն:

Հայկական բյուրեղապակի.— Նոր հիմնվող Արովյան քաղաքից ոչ հեռու կառուցվում է բյուրեղապակու և ընտիր տեսակի ամանեղենի խոշոր գործարան: Գործարանը տարեկան կթողարկի 30 000 000 կտոր բյուրեղապակյա և այլ տեսակի իրեր: Իբրև հումք գործածվելու է երևանի կոչվող նյութը, որը կմատակարարի Հրազդանի (Ախտայի) ապագա լեռնաքիմիական գործարանը, նեֆելինային սիենիտների վերամշակման միջոցով: Մինչ Հրազդանի գործարանի թողարկումը, բյուրեղապակու գործարանն այդ հումքը կստանա քիմիայի ինստիտուտի փորձնական գործարանից:

Գործարանի կառուցման աշխատանքներն ընթանում են հաջող: Անցյալ 1985 թվականի բոլոր առաջադրանքները շինարարները գերակատարել են: Նախատեսված բոլոր արտադրական շենքերը կառուցման ընթացքի մեջ են: Կառուցվում է նաև բանվորական ավան:

Գործարանը պատրաստ կլինի 1987 թվականին:

